

خیر الامکار فی مناقب الابرار

از:

مولوی محمد گھلوی

[مرید خواجہ نور محمد ثانی تارو والہ]

ترتیب و تہذیب و حواشی:

عبدالعزیز ساحر

خیر الاذکار فی مناقب الابرار

از:

مولوی محمد گھلوی

[مرید خواجہ نور محمد ثانی تارو والہ]

ترتیب و تہذیب و حواشی:

عبدالعزیز ساحر

قلم کار بیٹھک، واہ کینٹ

ضابطہ

نام کتاب:	خیر الاذکار فی مناقب الابرار
مصنف:	مولوی محمد گھلوی
ترتیب و تہذیب:	عبدالعزیز ساحر
حروف چینی:	محبوب عالم
اشاعت:	بار اول ۲۰۱۰ء / ۱۴۳۱ھ
صفحات:	۱۴۱
ہدیہ:	۱۰۰ روپے
ناشر:	قلم کار بیٹھک، واہ کینٹ

قبلہ عالم وعالمیاں خواجہ نور محمد مہارویؒ

اور

غوث زمین وزماں خواجہ محمد سلیمان تونسویؒ

کے

نام

اگر سیاہ دلم داغ لالہ زار توام
وگر کشادہ جبینم گل بہار توام

مزامیر

۳۶-۷	مقدمه:
۹۹-۳۷	متن:
۱۳۰-۱۰۰	حواشی:
۱۳۹-۱۳۱	اشاریه:

مقدمہ

خیر الاذکار فی مناقب الابرار سلسلہ چشتیہ کا ایک نہایت ہی اہم مجموعہ احوال و مناقب ہے۔ اس مجموعے میں: فخر جہاں شاہ فخر الدین محمد دہلوی، قبلہ عالم خواجہ نور محمد مہاروی، خواجہ نور محمد ثانی نارودالہ اور حافظ محمد سلطان پوری کے احوال کریمہ اور ملفوظات گرامی شامل ہیں۔ اس دُرِ بے بہا کے مرتب اور جامع مولوی محمد گھلوی ہیں۔ مولوی محمد، گھلواں [علی پور۔ مظفر گڑھ] کے رہنے والے تھے۔ وہ کب پیدا ہوئے اور انھوں نے کب وفات پائی؟ تذکرے اور طبقات ان کے ذکر خیر سے خالی ہیں۔ ان کی زندگی کے اہم احوال اور واقعات پردہ گمنامی میں ملفوف ہیں، کیوں کہ انھوں نے خود بھی کہیں اپنے احوال کی صورت آرائی نہیں کی۔ وہ سلسلہ چشتیہ کے روایتی معجز و اکسار میں رنگے ہوئے تھے۔ لے دے کر خیر الاذکار ہی وہ واحد ماخذ ہے کہ جس میں کہیں کہیں ضمنی طور پر وہ اپنے نصاب حیات کے مختلف کوائف کی ورق گردانی کرتے دکھائی دیتے ہیں، لیکن یہاں بھی ان کی ذاتی کیفیات کا آہنگ اس قدر مدہم اور مبہم ہے کہ وہ بلند ہو کر سُر تال کی بُنت میں کوئی کردار ادا نہیں کرتا، بلکہ یہ محض لے کی اٹھان اور طوالت میں معاون ہوتا ہے اور یوں لے کی اس طویل اٹھان سے رنگ و آہنگ کی پوری اور مکمل تصویر نہیں بن پاتی۔

[۱]

خیبرالاذکار کے مطابق: مولوی محمد گھلوی کے والد مکرم کا اسم گرامی غلام محمد تھا۔
 مولوی صاحب موصوف خواجہ نارووالہ کے دامن رحمت سے وابستہ تھے (۱)۔ وہ اپنی زندگی کا
 طویل دورانیہ: حاجی پور، سلطان پور اور مہار شریف کے مابین جو سفر رہے۔ خیبرالاذکار سے ان
 کے دیگر اسفار کی تفصیلات بھی ملتی ہیں۔ ان اسفار سے ان کی سفر پیمائی کا اندازہ ہوتا ہے۔ زندگی
 کے مختلف ایام میں وہ کسی بھی مقام پر زیادہ دیر فروکش نہیں رہے۔ خیبرالاذکار میں ہے کہ وہ تین
 سال مسلسل یارے والی میں اقامت پذیر رہے اور گاہے بگاہے سلطان پور میں حافظ محمد کی صحبت
 سے مشرف ہوتے رہے۔ حافظ صاحب موصوف بھی کبھی کبھار باد بھاری کی طرح ان کی طرف
 ملتفت رہے (۲)۔ باہمی محبت کا یہ سلسلہ حافظ صاحب کی وفات تک جاری رہا۔ بعد میں مولوی محمد
 گھلوی، حافظ صاحب کے مزار فیض آثار کی زیارت سے بھی کسب فیض کرتے رہے (۳)۔

تاریخ مشائخ چشت کے مؤلف پروفیسر خلیق احمد نظامی نے مولوی صاحب کو
 حضرت نارووالہ کے خلفاء میں شمار کیا ہے (۴)، مگر ان کی خلافت کا ذکر نہ تو خیبرالاذکار میں آیا
 ہے اور نہ ہی دیگر معاصر تذکار میں۔ البتہ انھیں کثرت سے اپنے شیخ کی مجالس میں حاضر باشی کی
 سعادت میسر رہی اور جب کبھی وہ ان کی مجالس سے دور ہوئے، تو مکاتیب کی صورت میں شیخ کی
 توجہ اور شفقت ان کے شامل حال رہی (۵)۔ وہ ارادت اور عقیدت کا بے مثال مجسمہ تھے اور
 خیبرالاذکار کا ایک ایک لفظ ان کی محبت اور عقیدت کیشی پر گواہ ہے۔

[۲]

مولوی محمد گھلوی اپنے عہد کے بہت پڑھے لکھے اور عالم و دانا انسان تھے۔ ساری زندگی درس و تدریس سے وابستہ رہے۔ انھوں نے خیر الاذکار کے علاوہ بھی کئی کتابیں لکھیں اور بہت سی کتابوں پر حواشی اور تعلیقات بھی تحریر کیے۔ شرح نگاری میں بھی وہ بلند مرتبے پر فائز تھے۔ ان کی کتابیں ان کی علمی متانت اور وقار کی آئینہ دار ہیں۔ تونسہ مقدسہ اور مکہ شریف کے کتب خانوں میں ان کی مندرجہ ذیل تالیفات محفوظ ہیں:

کتب خانہ تونسہ مقدسہ:

- شرح سکندر نامہ [۲ جلدیں] (۶)

- شرح یوسف زلیخا (۷)

- شرح بوستان (۸)

- حاشیہ تحفۃ الاحرار

- حاشیہ بر مخزن اسرار

- شرح مطلع الانوار (۹)

- شرح کریمہ

- شرح تحفۃ النصائح (۱۰)

- شرح گلستان

- شرح نام حق (۱۱)

کتب خانہ مولانا محمد علی مکہ شریف:

- شرح بوستان سعدی [۳ نسخے]

مکتوبہ: سید نذر شاہ مکھڑی: ۱۲۸۲ھ

مکتوبہ: عبد المجید: س۔ ن

مکتوبہ: نامعلوم: س۔ ن

- شرح ہند نامہ عطار: [۲ نسخے] (۱۲)

مکتوبہ: اللہ جوایا مہاروی: س۔ ن

مکتوبہ: عبد المجید: ۱۲۸۸ھ

- شرح مسکندر نامہ [جراؤل]

مکتوبہ: اللہ جوایا مہاروی: ۱۲۸۹ھ

- شرح مسکندر نامہ [جوتانی]

مکتوبہ: اللہ جوایا مہاروی: ۱۲۸۹ھ

- شرح یوسف زلیخا جامی [۳ نسخے]

مکتوبہ: نامعلوم: ۱۲۹۴ھ

- شرح سبحة الابرار جامی (۱۳)

[۳]

مولوی محمد گھلوی شاعر بھی تھے۔ فارسی اور عربی میں ان کی منظومات ان کے تخلیقی شعور

اور جمالیاتی وجدان کی ترجمان ہیں۔ خیبر الاذکار [نسخہ الف] کے آخر میں ان کی چار منظومات

بھی شامل ہیں۔ ان تخلیقات کی حیثیت تبرک کی ہے، لہذا انھیں یہاں نقل کیا جاتا ہے (۱۴):

نعت

ای سر بنمیراں مشتاق دیدار توام	ای شفیق عاصیاں مشتاق دیدار توام
تو پادشاهی من گدا، تو قبلہ من قبلہ نما	ای پیشوا مرسلان مشتاق دیدار توام
در عرصہ کون و مکان دادت خدا حکمی رواں	سلطان سر پر کن فکان مشتاق دیدار توام
دیدنی جمال کبریا گشتی برازش آشنا	شہباز اوج لامکان مشتاق دیدار توام
داری جمال بوالعجب عالم براہت جاں بلب	ای راج روح حسنگان مشتاق دیدار توام
از ہول آن روز پیس دارم دل اندوگمیں	ای چارہ بی چارگان مشتاق دیدار توام
جز تو ندارد از کسی امید یاری مفلسی	ای غم گسار بی کساں مشتاق دیدار توام
زیر لوایت انبیا محتاج تو شاہ و گدا	ای فیض بخش ہمکان مشتاق دیدار توام

مناجات بجناب سید اکائات علیہ افضل الصلوٰۃ

یا حبیب الالہ خلدیدی	ما لعجزی سواک مستندی
کن رحیم الداعی و اشفع	یا شفیع الوری الی الصمدی
اعتصامی سوا جنابک لی	لیس یا مہدی من الاحدی
غیر عونک فلیس فی الدارین	لعلیل ذلیل معتمدی
صلواتی علیک فی الماویں	کان متجاوزا الی العددی
و علی اہل بیتہ طرا	و علی آلہ الی الابدی
و علی الصاحب کلہم اجمع	ہم تجرم الہدی الی الرشدی

و علی التابین هم کانوا   لخیام السداد کالو تندی
استغیثو العاجز مضطر   شمرُوا ذیلکم الی المددی

غزل

یاد باد آنکه ترا لطف نظر بر ما بود   وسعت ما خیل گدا بهره دراز نیل شا بود
طالع ما مدوی کرد که بستیم جتو   عهد شاهی و غلامی که بهیاق وفا بود
شکر صد شکر که ایمان من اکنون شده راست   رستم از جهل و خطا قسمت ما دین هدا بود
شاد ای دل که ز درگاه شهاں یافته ام   ایس اماں نامه ابدی که با مضای عهد بود
یاد باد آنکه بمشکوی تو ای بنده نواز   بنده بر شمع جمال تو عجب شیدا بود
صد چمن محو تماشا تو در جنه ناز   اندراں حلقه ز خود رفته و برخاک فدا بود
نیم بیکل شده آنجا زنگاه تو دل ما   بالله ایس طرقة ادا بود که در دور قضا بود
بزم تو رهک ارم بود که داریم بیاد   لعل تو قوت رواں خنده طرب افزا بود
یاد باد آنکه به مسازی احباب دگر   حضرت وصل توام مایه صد ذوق و صفا بود
مصطفی نور خدا نور رخس و قفب شما   لاجرم فیض تو بر ما همکین نور و ضیا بود
صورت و سیرت تو همه ارشاد به دل ما بود   قول و فعل تو بدین رهبرد هم قبله می بود
هر زمان ساقی ابرار می داد بهریک   ساغر و صده شور [کذا] آنکی وجد و فنا بود
بندگان مهر ترا یاد کنان آه زمان   عیش شهاں دار بدان گونه که با برگ و نوا بود
من بدان حضرت عالی که غمش سینه گداخت   رسم آخر به نشاطی که بدان دلبر ما بود
گرچه بدکارم و بیکارم اما بدو صد دل   دارم امید بشاهی که نگاهش بگدا بود

غزل

صبا بکوچہ آں یار چوں ہی گذری
 اذالقیست حبیبی فقل لہ خبری
 ترا چہ سود کہ مارا بہ ہجر می سوزی
 فان فرحت بھذا رضیت فی ضروری
 بکنج درد چہ شب ہا نشستہ ام شیدا
 عسی جمالك یجلو علیؑ کالبدری
 ز دیر عشق نیارم کہ پا بروں آرم
 ہنا یکون مقامی و منتہا عمری
 بیاد روی تو از دیگران تہی شدہ ام
 فما وجدت بیالی سواک من الثری
 بھقی ابروی تست ایں دل حزین مائل
 لقد اقر مسجودی الیک فی القدری
 ہمیں بس از تو کہ داغ غلامیم زدہ ای
 فما لعبدک فوق القبول من فخری
 شہا زلف نگاہی کہ من گدلی تو ام
 علی رضالك طوفی بلطفکم نظری

[۴]

زندگی کے آخری ایام وہ اپنے گاؤں گھلواں میں اقامت پذیر رہے۔ حاجی پور اور اس
 کے گرد و نواح میں مشہور ہے کہ ان کی وفات گھلواں میں ہوئی، لیکن ان کی وصیت کے مطابق ان
 کا جسدِ خاکی تدفین کے لیے حاجی پور لایا گیا (۱۵)۔ ان کی قبر خواجہ نارودوالہ کے مزار کے قریب
 ہے۔ قبر پر کسی بھی نوع کا کوئی کتبہ نصب نہیں، جس سے ان کی زندگی کے احوال اور سنہ وصال
 کا تعین ہو سکے۔ رانا غلام حسین (۱۶) نے اپنے ایک خط میں لکھا کہ:

”حاجی پور میں مزار شریف میں داخل ہونے کا راستہ (مین دروازہ) شمال
 کی طرف ہے۔ آگے وسیع صحن ہے۔ پہلے مزار کے اندر جانے کا دروازہ

بھی شمال کی طرف تھا، لیکن اب اسے جالی لگا کر بند کر دیا گیا ہے۔ اسی دروازے سے ملحق مسجد ہے۔ اب دروازہ مشرق کی طرف ہے، جس کے آگے ایک ہال ہے۔ اس کے تین دروازے شمال کی طرف ہیں اور تین جنوب کی طرف ہیں۔ مزار کے جنوب کی طرف بہشتی دروازہ ہے، جب کہ مغربی سمت میں کوئی دروازہ نہیں ہے۔ مزار شریف کے اندر کل چھ قبریں ہیں۔ حضرت نارودالہ کے مزار کے مغرب میں بالترتیب تین مزار ہیں۔ حضرت خواجہ غلام رسول، حضرت نور محمد ثانی، حضرت محمد ثانی۔ خواجہ صاحب کے مزار کے مشرق میں بالترتیب دو مزار ہیں۔ حافظ محمد سمیں، خواجہ غلام رسول المعروف اللہ ڈیوایا۔ مشرقی دروازے کے سامنے ہال سے ملحقہ خواجہ منظور فرید کا مزار ہے۔ ہال کے جنوبی دروازوں کے باہر بہشتی دروازے کے مشرق میں تین قطاروں میں کل ۲۳ قبریں ہیں۔ بہشتی دروازے سے ملحق مشرق میں پہلا مزار حضرت نارودالہ کے والد صاحب کا ہے۔ اس کے بعد قبریں ہیں۔ دوسری قطار میں مغرب سے مشرق میں ۱۰ قبریں ہیں اور تیسری قطار میں پانچ۔ باب جنت کے مغرب میں وسیع قبرستان ہے، جو مزار کی پشت سے ہوتا ہوا مسجد تک پھیلا ہوا ہے۔ اسی قبرستان کی جنوبی سمت میں دوسری قطار میں مشرق سے مغرب کل ۱۰ قبریں ہیں۔ مشرق سے مغرب کی طرف گنتی کریں، تو ۴ نمبر پر حضرت گھلوی کا مزار ہے۔“ (۱۷)

[۵]

خیر الاذکار فی مناقب الابرار تین فصلوں میں منقسم ہے۔ پہلی فصل قبلہ عالم خواجہ نور محمد مہاروی کے ملفوظات گرامی کو محیط ہے۔ دوسری فصل کی ابتدا میں مؤلف نے اپنے نام خواجہ نور محمد ثانی نارودالہ کے چار رقعات نقل کیے ہیں۔ مکتوبات گرامی کی تحفیظ کے بعد خواجہ نارودالہ کے ملفوظات اور احوال قلم بند ہوئے ہیں۔ تیسری فصل حافظ محمد سلطان پوری کے احوال و مناقب سے متعلق ہے۔ تینوں فصلوں کی ابتدا میں مؤلف نے میاں آدم جیو اور سید علی بخش شاہ اجمیری کی وساطت اور روایت سے حمداً اور تہم کا فخر جہاں خواجہ فخر الدین دہلوی کے تین واقعات نقل کیے ہیں۔ یوں یہ مجموعہ گرامی چشتیہ سلسلے کے چار جلیل القدر عارفوں کے احوال، مناقب اور ملفوظات کا ترجمان ہے۔

خیر الاذکار کس زمانے میں مرتب ہوا؟ مولوی محمد گھلوی نے کہیں بھی اس راز سے پردہ نہیں اٹھایا۔ نہ ہی پورے رسالے میں کہیں سنہ و سال کا تذکرہ ہوا کہ جس سے رسالے کی تحریر و تسوید کے زمانے کا اندازہ ہو سکے۔ خود مولوی صاحب کے احوال و آثار کی عدم دستیابی کی وجہ سے بھی اس رسالے کی زمانی حیثیت کا تعین دشوار ہے۔ البتہ خیر الاذکار میں ایک واقعہ مذکور ہے، جس سے رسالے کی ترتیب و تہذیب پر قدرے روشنی پڑتی ہے۔ مولوی محمد گھلوی نے لکھا ہے کہ:

”[نقل از میاں محمد جوئیہ مرحوم آنکھ اٹل پردہ آنحضرت قبلہ] در صحن

حیات ایٹان اکثر اوقات مرضی گرفتاری بودند و خود بدولت از آمدن و

رفتن بہار شریف برای زیارت و مصاحبت حضرت قبلہ عالم [و عالمیان]

قدس سرہ بیچ گاہی از عادت مستمرہ تفادیت نمی کردند۔ یکبار چنان اتفاق

شد کہ حضرت مائی صاحبہ رضی اللہ [تعالیٰ] عنہا تمام مریضہ بودند۔

چنانکہ جہیہ کفن ہم کردہ بودند و حضرت قبلہ من در آن صحن با وجود این شدت مرض بسمت مہار شریف عازم شدند و خلق اللہ حیران بود کہ مریض خود را گذاشتہ چگونه بیرون بسفری روند؟ چون آنحضرت بدان عزم از صہر حاجی پور بیرون آمدند و خلق بسیار برای رخصت برکاب عالی بود و ہر کس را رخصت می فرمودند۔ میاں محمد موسیٰ والا کہ از غلامان حضرت قبلہ عالم [رضی اللہ تعالیٰ عنہ] و [از] خادمان این حضرت [قبلہ] بود و در خدمت ایشان تمام گستاخ بود و بی تحاشا ہر عرض کہ کردنی بودی، می کردی۔ نزدیک آنحضرت رفتہ بشوخی گفت کہ ترا چچ کس خن راست نمی گوید کہ مریض را گذاشتہ بخد مت پیر [د] مرشدی روی۔ این کار کہ تو می کنی، چچ کس نمی کند۔ خود بدولت نزدیک شدہ در گوش میاں محمد موسیٰ والا فرمودند کہ: ای فلان [میاں]! مریض مذکور درین نوبت نمی میرد۔ پس میاں مذکور دہشت خورده باز استاد و تائب دم زدن نداشت۔ آخر آن چنان شد کہ مائی صاحبہ دضی [اللہ عنہا] از ان مرض شفایافت، بلکہ بعد از وصال آنحضرت سی سال زندہ ماندند۔“ (۱۸)

خواجہ نارودوالہ کی اہلیہ محترمہ بقول مولوی صاحب ان کی وفات کے بعد تیس سال تک رہ رہیں۔ گویا وہ ۱۲۳۲ھ میں راہی ملک عدم ہوئیں۔ اگر یہ درست ہے، تو قیاس کیا جاسکتا ہے کہ خیر الاذکار ۱۲۳۳ھ کے بعد کہیں مرتب ہوا؟ مگر کس وقت؟۔ اس سوال کا حتمی جواب نہیں دیا جاسکتا، کیونکہ خیر الاذکار میں اس ایک واقعے کے علاوہ کہیں بھی کسی طرح وقت اور زمانے کے تعین کے ضمن میں کوئی ایک آدھ جملہ بھی مذکور نہیں ہوا۔

[۶]

غیر الاذکار کی زبان درمی فارسی کا عمدہ نمونہ ہے۔ مرتب کا خصوص اور ارادت کیشی اس مجموعے کی حیثیت دوام کی دلیل ہے۔ اس میں فکر و فرہنگ کا اسلوبیاتی آہنگ: شعور و ادراک کی جمالیاتی معنویت کو اپنی تمام تر رنگینی اور رعنائی کے ساتھ منکشف کر رہا ہے اور یوں اس سے ایک طرف حسن خیال کے قرینے اپنے اپنے مدار میں گردش کناں رہتے ہیں، تو دوسری جانب اس کا حسن آہنگ: گنجینہ معانی کی طلسماتی فضا کا آئینہ دار بن جاتا ہے۔ مولوی محمد گھلوی نے مشاہداتی معنویت اور صداقت احساس کے مختلف اور متنوع رنگوں کے امتزاج سے ایک ایسا رنگ سخن نکالا ہے، جو ان کے ادبیانہ اسلوب کا ترجمان بھی ہے اور ان کی متصوفانہ بصیرت افروزی کا عمبر دار بھی۔

غیر الاذکار کے پیش منظر میں پھیلنا ہوا تصوف اور عرفان کا منظر نامہ: شعور و خیال کی تاب ناک پرگواہ ہے۔ غیر الاذکار میں عرفان و یقین کی خوشبو بھی ہے اور فقہی مسئلے کے رنگ بھی اور یوں غیر الاذکار کی یہ خوشبو اور اس کا رنگ و آہنگ: فکری اساس اور معنوی طرز احساس کے ایسے درتپے وا کرتا ہے، جن سے نظامِ چشت کا دستور العمل اپنی تمام تر جمالیات کے ساتھ منکشف ہوتا ہے اور طرز احساس کی یہ معنویت رعنائی خیال کے منظر نامے کو اُجال دیتی ہے۔ اُجلے اُجلے مناظر کی اس رنگینی سے وحدت ذات کی جلوہ آرائی کے ایسے موسم طلوع ہوتے ہیں، جن کی بوباس کہیں اور محسوس نہیں ہوتی۔

غیر الاذکار کئی حوالوں سے انفرادیت کا خزانہ ہے۔ اس کی چند نمایاں خصوصیات حسب ذیل ہیں:

۱۔ اس مجموعے میں فکر جہاں کی مجالس کے جوتین واقعات آئے ہیں، وہ اس مجموعے کے

علاوہ کہیں اور باصرہ نواز نہیں ہوتے۔

۲۔ اس مجموعے میں قبلہ عالم کے جو ملفوظات گرامی نقل ہوئے ہیں، وہ نہ تو خلاصۃ
اللفوائد میں آئے ہیں اور نہ ہی کسی دوسرے معاصر مجموعے میں۔ خاص طور پر انھوں
نے مولوی محمد گھلوی کی فرمائش پر صوفیائے چشت کے اسمائے گرامی اور ان کے
القابات پر حرکات و سکنات کی جو خوب صورت اور عارفانہ توجیہ کی ہے، وہ اس سے
قبل کہیں اور مذکور نہیں ہوئی۔ بعد ازاں یہ توضیح اور تعبیر خیر الافکار کے حوالے
سے گلشن ابرار میں بھی نقل ہوئی اور دوسرے کئی مجموعے بھی اس کی خوشبو سے
معطر ہیں۔

۳۔ اس مجموعے میں خواجہ نارودوالہ کے چار مکتوبات بھی نقل ہوئے ہیں اور ان کے
احوال و ملفوظات بھی۔۔۔ ان کے حوالے سے یہ مجموعہ بنیادی ماخذ کی حیثیت رکھتا
ہے۔ بعد میں چشتیہ سلسلے کے جتنے تذکرے بھی منصہ شہود پر جلوہ گر ہوئے، ان میں
خواجہ نارودوالہ کے احوال اور تعلیمات کا مصدر اور مرجع یہی مجموعہ رہا ہے۔

۴۔ شاہ فخر جہاں کے مرید و خلیفہ حافظ محمد سلطان پوری کے احوال و آثار بھی اس مجموعے کی
وساطت سے پہلی بار سامنے آئے۔ اگر یہ مجموعہ حافظ صاحب کے احوال و مناقب کو
محیط نہ ہوتا، تو فخریہ سلسلے کے اس عظیم فرد کے احوال و آثار کہیں پردہ گمنامی میں گم
ہو جاتے۔

۵۔ اس مجموعہ احوال و مناقب میں متعدد ایسی شخصیات کے نام اور احوال آئے ہیں، جو
قبلہ عالم اور خواجہ نارودوالہ کے دائرہ اثر و عقیدت میں بندھے ہوئے ہیں۔ ان میں
سے اکثر لوگ غیر معروف اور گم نام ہیں، لیکن نامقبول نہیں کیونکہ ان کا حسن

قبولیت اس سلسلے کی سلک غلامی میں سفید ہونے سے عبارت ہے۔

۶۔ خیرالاذکار انیسویں صدی میں لکھے گئے چشتیہ سلسلے کے تذکروں کا بنیادی ماخذ اور مخزن رہا۔ مناقب المحبوبین، گلشن ابرار، مخزنِ چشت اور تکملہ سیرالاولیاء میں اس کے حوالے اور اقتباسات کثرت سے نقل ہوئے۔ مابعد کے تذکروں میں بھی اس کا ذکر ہوتا رہا اور آج بھی ہورہا ہے، لیکن اس کے براہِ راست حوالے کہیں دکھائی نہیں دیتے۔ یوں لگتا ہے کہ اپنی تحریر و تسوید کے معا بعد ہی یہ رسالہ کنج گننامی میں دب کر رہ گیا۔ جن ذاتی کتب خانوں میں اس کے نسخے موجود تھے، ان کے وارثوں نے اس کی روشنی کو عام نہیں ہونے دیا۔ صوفیانہ ادب کے خزانے کو حُر زبوں بنانے اور بنائے رکھنے میں بھی کوئی لطف تو یقیناً ہوگا، مگر انھیں عام کرنے اور ان کی خوشبو کو پھیلانے میں بھی ایک لطف، ایک ترنگ اور ایک وجہ تسکین بہر حال موجود ہے۔

[۷]

خیرالاذکار کی ترتیب و تہذیب کے دوران میں چار قلمی نسخوں کے عکس راقم الحروف کے پیش نظر رہے، جن کی تفصیل حسب ذیل ہے:

الف: خیرالاذکار (عکسی نسخہ) مملوکہ مولوی محمد رمضان معینی، تونسہ مقدسہ

خیرالاذکار کے معلوم قلمی نسخوں میں قدیم ترین نسخہ ۱۲۸۸ھ کا مکتوبہ ہے۔ کاتب نے نسخے کے آخر میں ۲۱ شوال ۱۲۸۸ھ کی تاریخ تکمیل لکھی ہے۔ اس نے مادہ تاریخ بھی کہا ہے:

چونکہ مرقوم مودم تمام
ہر دو ملفوظ ز شیخین امام

ہامی گفت مرا از خوش خوی
زہ نکو رحمت بتار بخش گوی

’زہ نکورخت‘ کی ترکیب سے سنہ کتابت ۱۲۸۸ھ برآمد ہوتا ہے۔ اس نسخے کے کاتب خدا بخش چوہان ہیں۔ اگرچہ انھوں نے اس رسالے میں کہیں بھی اپنے نام سے پردہ نہیں اٹھایا۔ البتہ تونسہ مقدسہ کے کتب خانے کی جس جلد میں یہ رسالہ موجود ہے، اس میں نورسائل اور بھی ہیں۔ یہ تمام رسالے انھی کے حسن کتابت کا شاہکار ہیں۔ انھوں نے انتخابِ گلشنِ اسرار میں لکھا ہے کہ:

”وقتی برخانقاہ حضرت قبلہ عالم قدس سرہ بتقریب عرس شریف این
کتر بن غلامان، یعنی کاتبِ حروفِ خدا بخش چوہان غفر اللہ له العسیان
حاضر الخدمت بود۔“ (۱۹)

اس جلد کے بقیہ رسائل کی تفصیل کچھ یوں ہے:

شرحِ آمنت باللہ (۲۰)

فوائد السالکین (۲۱)

نودونو اسمای بابا صاحب (۲۲)

راحت القلوب (۲۳)

مکتوباتِ شاہ کلیم اللہ جہان آبادی (۲۴)

فخر الحسن (۲۵)

خلاصۃ الفوائد (۲۶)

منتخب المناقب (۲۷)

انتخابِ گلشنِ اسرار (۲۸)

خیر الاذکار کے پیش نظر نسخے میں ہر صفحے پر تینتیس سطریں ہیں۔ ہر سطر تقریباً اٹھ رہ لفظوں سے مزین ہے۔ کاتب نے ترک کا انتظام تو کہیں نہیں کیا۔ البتہ ہر صفحے پر رکاب کا التزام ملتا ہے۔ بعد ازاں کسی قاری یا رسالے کے مالک نے نسخے پر صفحات نمبر بھی لگائے ہیں اور یوں صفحات کی کل تعداد تینتیس ہے۔ کاتب نے یہ رسالہ بارہ دنوں میں نقل کیا ہے، کیوں کہ اس مجلد میں اس رسالے سے قبل خلاصۃ الفوائد کا نسخہ موجود ہے، جس کی تاریخ تکمیل ۹ شوال ۱۲۸۸ھ ہے۔

خیر الاذکار کا خط صاف اور خوانا ہے۔ تاہم عکس در عکس کے عمل سے گزرنے کے بعد اس نسخے میں کہیں کہیں لفظوں کی چمک دمک ماند پڑ گئی۔ محدب عد سے کی یاوری ایسے مقامات پر لفظوں کی ماند پڑتی روشنی کو اجالنے میں کارگر رہی ہے۔

مولوی خدا بخش چوہان، خواجہ پیر پٹھان غریب نواز کے دامن گرفتہ تھے۔ وہ بھلائی [تونسہ مقدسہ] کے رہنے والے تھے اور اپنے پیرومرشد کی ہدایت پر وہیں درس و تدریس کا کام انجام دیتے رہے۔ درس و تدریس کے ساتھ ساتھ انھوں نے سلسلہ چشتیہ کے ملفوظاتی اور طبقاتی ادب کی کتابوں کی نقل نویسی کو اپنی زندگی کا نصب العین بنایا اور پھر اس کا رخیہ میں ہمہ تن مصروف رہے۔ انھوں نے راحت العاشقین [مولفہ میاں محمد درزی] کا ایک عمدہ انتخاب بھی مرتب کیا، جسے انتخاب گلشن اسرار کے نام سے موسوم کیا جاسکتا ہے۔ مولوی خدا بخش چوہان عربی، فارسی اور سرائیکی کے قادر الکلام شاعر بھی تھے۔ دبستان تونسہ کی مختلف کتابوں میں ان کی شاعرانہ جمالیات اور تخلیقات کے عمدہ نمونے مل جاتے ہیں۔

وہ ۱۳۱۰ھ میں راجی ملک عدم ہوئے۔ ان کی قبر صاحبزادہ گل محمد تونسوی کے مزار کے

احاطے کے باہر ہے۔

ب: خیر الاذکار مملوکہ پیراجمل چشتی، چشتیاں شریف

چشتی صاحب کے کتب خانے کا یہ گوہر آب دار بردار عزیز و مکرم مرزا شہزاد بیگ [استاد شعبہ اردو، گورنمنٹ پوسٹ گریجویٹ کالج، چشتیاں شریف] کی توجہ اور کرم فرمائی سے میسر آیا۔
یہ نسخہ احمد یار بن محمد امین [قوم گھلو] کا دست نوشتہ ہے۔ اس نسخے پر سنہ کتابت مرقوم نہیں۔ نسخہ چھپن برگ پر مشتمل ہے۔ نسخے کے مالک یا کسی قاری نے سہولت کے لیے اس پر صفحات نمبر لکھ دیے ہیں۔ اب یہ نسخہ ایک سو بارہ صفحات کو محیط ہے۔ ہر صفحے پر چودہ سطریں ہیں اور ہر سطر میں تقریباً چودہ، پندرہ الفاظ ہیں۔ نسخہ رکاب کے حسن التزام سے مزین ہے۔ آخری آٹھ صفحات میں سے کچھ حصے شاید بھٹ گئے یا دیک زده ہیں، کیوں کہ ان صفحات کی تین تین سطروں میں سے کچھ الفاظ مکمل طور پر گم ہو گئے۔ اسی طرح دس پندرہ صفحات میں بعض مقامات پر نسخہ یا تو آب دیدہ ہے یا پھر کسی دوسری افتاد کا شکار رہا ہے، جس کی وجہ سے سطور کے آخری حصوں کے الفاظ کی روشنی یا تو بھگئی یا بالکل مدہم پڑ گئی۔ البتہ مخلوطے کے موجودہ مالک یا کسی دوسرے عقیدت کیش نے کسی مکمل نسخے کی مدد سے ان صفحات کو مکمل کیا۔ یہ تصحیحات دوسرے نسخوں کے مطابق ہیں۔ ویسے تو یہ نسخہ مکمل ہے، لیکن اس نسخے کی مدد سے منشاء منصف کے مطابق متن کی تدوین ممکن نہیں، کیوں کہ آخری آٹھ دس صفحات کے کرم خوردہ مقامات کو قیاسی تصحیح سے پُر نہیں کیا جاسکتا۔ ایسے مقامات پر جہاں بعض اشخاص اور مقامات کے اسما آئے ہیں، اگر دوسرے نسخے نہ ہوں، تو محض حسن ذوق کی سوزن کاری ان مقامات کی شیرازہ بند نہیں ہو سکتی۔ نسخہ خط شکستہ میں ہے اور کاتب کی پختہ نویسی کا منہ بولتا ثبوت ہے۔ صاف اور خوانا ہونے کی وجہ سے نسخے کی خواندگی میں کہیں دقت نہیں ہوتی۔

ج: خیر الاذکار مملوکہ پنجاب یونیورسٹی، لاہور

اس نسخے کا عکس برادر گرامی ڈاکٹر معین نظامی [صدر شعبہ فارسی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور] کی کرم فرمائی سے دست یاب ہوا۔

خیر الاذکار کا یہ نسخہ ۱۲۹۲ھ کا مکتوبہ ہے۔ کاتب کا نام معلوم نہیں۔ کسی زمانے میں یہ نسخہ مولوی گل محمد جیو کا مملوکہ رہا ہے۔ مولوی گل محمد جیو کون تھے؟ سلسلہ چشتیہ کے موجود اور معلوم آثار سے اس شخصیت کی تعیین اور شناخت نہیں ہو سکتی۔ قبلہ عالم کے چہستان معرفت میں کئی شخصیات گل محمد کے نام سے معروف اور مقبول رہیں اور الحمد للہ آج بھی ہیں۔ کاتب نے مولوی صاحب کے نام نامی اسم گرامی کے ساتھ ان القابات کا تذکرہ بھی کیا: 'والا مناقب ذوالمجد والمواہب مولوی صاحب مولوی گل محمد جیو سلمہ ربہ.....' لیکن محض ان القابات کی روشنی میں کسی ایک گل محمد تک رسائی ممکن نہیں۔

خیر الاذکار کا یہ نسخہ چھتر صفحات پر مشتمل ہے۔ ہر صفحے پر بیس سطریں ہیں اور ہر سطر تقریباً پندرہ الفاظ کو محیط ہے۔ نسخہ مکمل ہے، سوائے ان مقامات کے جو بوسیدگی کے باعث مروء ایام کی نذر ہوئے یا کرم کتابی کارزق بن گئے۔ دیمک کی دست برد سے اس نسخے کا کوئی صفحہ محفوظ نہیں۔ دس بارہ مقامات پر صفحات بوسیدہ ہو کر پھٹ گئے اور عبارت گم ہو گئی۔ یہ مقامات ناخوانا ہیں۔ اگر باقی نسخے موجود نہ ہوں، تو محض اس نسخے کی مدد سے مکمل متن کی تہذیب اور بازیافت ممکن نہیں۔

کاتب کا خط اچھا نہیں۔ البتہ صاف ہے، جس کے باعث پڑھنے میں دقت نہیں ہوتی۔

د: خیر الاذکار [ناکمل عکسی نسخہ] مملوکہ مولوی محمد رمضان معینی، تونسہ مقدسہ

خیر الاذکار کا یہ نسخہ خواجہ محمد شریف مہاروی کے حکم اور ایما پر فضل بن میاں صدیق

اوترا نے لکھا۔ نسخے کی کتابت ۱۲ شعبان ۱۳۰۷ھ کو مکمل ہوئی۔ کاتب اسلام پور [ڈیرہ غازی خان] کا متوطن تھا۔ نسخہ صاف اور عمدہ ہے۔ اگر یہ نسخہ مکمل ہوتا، تو معلوم نسخوں میں اپنے حسن کتابت کے باعث سب سے زیادہ اہم اور قیمتی ہوتا۔

پیش نظر نسخے کا آغاز: سلام برسد۔ رقعہ چہارم... 'سے ہوتا ہے۔ اس کے بعد یہ نسخہ آخر تک مکمل ہے۔ اس کے ابتدائی صفحات کیا ہوئے؟ کچھ معلوم نہیں۔ موجودہ نسخے کے حاشیے بھی کہیں کہیں سے پھٹے ہوئے ہیں۔ اس سے قیاس کیا جاسکتا ہے کہ اس نسخے کے ابتدائی صفحات بھی کہیں پھٹ کر ضائع ہو گئے۔ البتہ یہ نسخہ کرم کتابی کی دست برد سے مکمل طور پر محفوظ رہا ہے۔ نسخے کے پچھتر صفحات ہیں۔ ہر صفحے پر تیرہ سطریں ہیں اور ہر سطر تقریباً تیرہ لفظوں کا احاطہ کئے ہوئے ہے۔

[A]

خبر الاذکار کے ان چار نسخوں میں کہیں بھی کوئی ایسا تفاوت نظر نہ آئے ہو، جو معنوی اعتبار سے متن کو متاثر کر رہا ہو۔ نسخہ 'ب' اور 'ج' میں بہت ہی کم مقامات پر لفظی اختلاف ہے اور جہاں کہیں اختلاف در آیا بھی ہے، تو وہ محض الفاظ کے چھوٹ جانے یا سہو کا تب کی وجہ سے ہے۔ ایسے لگتا ہے کہ مختلف اوقات میں یہ دونوں نسخے کسی ایک ہی نسخے سے نقل ہوئے ہیں، کیوں کہ ان میں جملوں کی ساخت، لفظوں کے فعلی در و بست اور شخصیات کے اسما اور القابات میں ذرہ برابر بھی فرق نہیں۔ نسخہ 'د' بھی ان دو نسخوں سے زیادہ مختلف نہیں۔ البتہ نسخہ 'الف' اور یہ تینوں نسخے: لفظی اور افعالی اعتبار سے خاصے مختلف ہیں۔ اختلاف کی جتنی بھی صورتیں تقابلی مطالعے کے باعث سامنے آئی ہیں، وہ لفظی اور افعالی اختلافات پر مبنی ہیں اور کتابوں کا تصرف معلوم ہوتی ہیں، ورنہ پیش نظر تمام نسخے معنوی اعتبار سے ہر قسم کے اختلافات سے محفوظ ہیں۔ ان میں کوئی ایک

جملہ بھی خیر الاذکار کے معنوی نظام پر اثر انداز نہیں ہوتا۔

[۹]

خیر الاذکار کی ترتیب و تہذیب کے دوران میں:

الف: بنیادی نسخے کے متن میں کسی طرح کی کوئی تبدیلی نہیں کی گئی، سوائے ایک مقام کے کہ جہاں جامع خیر الاذکار نے اپنے شیخ طریقت خواجہ ناردوالہ کے القابات کی ترقیم میں رحمۃ اللطیفین کے لقب کو بھی شامل کیا ہے۔ راقم نے وہاں قوسین میں 'غلام' کا لفظ بڑھا کر، اس ترکیب کو غلام رحمۃ اللطیفین کر دیا ہے۔

ب: نسخہ 'الف' میں صوفیائے کرام کے اسمائے گرامی کے بعد قدس سرہ کے لیے 'ق' کی علامت دی گئی ہے، جب کہ دیگر نسخوں میں یہ دعائیہ کلمہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ اور رضی اللہ عنہ سے بدل گیا۔ نسخہ 'ج' میں ایک آدھ بار کاتب نے پورا رضی اللہ عنہ لکھنے کے بجائے اسے 'رض' کی علامت سے بھی ظاہر کیا۔

ج: مولانا فخر الحق والدین محمد فخر جہاں کا اسم گرامی جہاں بھی آیا، مکمل یا مختصر صورت میں نسخہ 'الف' کے کاتب نے اسے لفظ 'مولانا' سے موسوم کیا ہے، جب کہ دیگر نسخوں میں ایسے مقامات پر 'مولانا' کے بجائے 'مولوی' کا لفظ لکھا گیا۔

د: راقم نے تنقیدی متن کی تہذیب کرتے وقت بنیادی نسخے میں دیگر نسخوں کے وہ تمام الفاظ قوسین میں شامل کر دیے، جو متن کے معنوی نظام کو متاثر نہیں کرتے۔ مثلاً: بنیادی نسخے میں اگر کسی شخصیت کے اسم گرامی کے بعد دعائیہ کلمات شامل نہیں اور اس کے برعکس کسی دوسرے نسخے یا نسخوں میں یہ کلمات آئے ہیں، تو انھیں قوسین میں لکھ دیا ہے، تاکہ اس طرح دیگر نسخوں کے مختلف رنگ بھی محفوظ ہو جائیں اور بنیادی نسخے

کا اپنا آہنگ بھی انفرادیت سے ہم کنار رہے۔

معروف شخصیات اور اماکن کے ساتھ ساتھ خیر الاذکار میں بعض گمنام شخصیات اور کم

معروف اماکن کے نام آئے ہیں۔ راقم کی کوشش رہی ہے کہ سیاق و سباق کے تناظر میں

ان پر حواشی کا اضافہ کیا جائے، تاکہ خیر الاذکار کی تفہیم بہتر انداز میں ممکن ہو سکے۔

خیر الاذکار کے جو اقتباسات مختلف کتابوں میں نقل ہوئے، حاشیے میں ان کی

وضاحت کر دی گئی کہ خیر الاذکار کے حوالے سے کون سا واقعہ کن کن کتابوں میں

در آیا اور اگر خیر الاذکار کے کسی واقعے کو نقل کرتے ہوئے کسی تذکرہ نگار نے اس

میں کسی نوع کی تبدیلی یا کمی بیشی کی، تو حواشی میں اس کی وضاحت بھی کر دی گئی۔

راقم نے خیر الاذکار کی ترتیب و تدوین کے دوران میں املا کے جدید فارسی

اصول و ضوابط سے استفادہ کیا۔ ایک آدھ لفظ کے ضمن میں اشتغالی صورت برقی

گئی، مثلاً: آئندہ کالفظ متن میں جہاں بھی وقت یا زمانے کے معنوں میں آیا ہے،

اسے آئندہ [ء کے ساتھ] لکھا گیا ہے، لیکن اگر یہ لفظ کسی فرد کے لیے استعمال ہوا

ہے، تو اسے 'ے' کے بجائے 'ی' سے لکھا گیا ہے۔ اسی طرح اشعار میں جہاں ضرورت تھی

نون غنہ کا استعمال کیا گیا ہے۔

[۱۰]

راقم نے خیر الاذکار کا تنقیدی متن مرتب کرنے کے لیے نسخہ 'الف' کو بنیادی نسخہ قرار

دیا، اس کی اختصا صی صورتیں حسب ذیل ہیں:

۱۔ خیر الاذکار کے معلوم نسخوں میں یہ سب سے زیادہ قدیم ہے۔

۲۔ اس کے کاتب صاحب علم و عرفان تھے۔ (باقی کاتبوں کا مبلغ علم کیا رہا ہے؟ معلوم نہیں۔)

۳۔ اس نسخے کے کاتب سلسلہ عالیہ چشتیہ میں بیعت رکھتے تھے۔ (اگر باقی کاتب بھی اس سلسلے کی سلک غلامی میں سفتہ تھے، تو راقم کی مطالعاتی حدود ان کے تعین میں ناکام رہی ہیں۔)

۴۔ اس نسخے کے کاتب غلامانی اور تونسہ مقدسہ میں اقامت پذیر رہے اور وہ عملاً کتابت اور فن کتابت سے وابستہ تھے۔ ان کا ذوق کتابت محض اس رسالے کی نقل نویسی اور صورت گری تک محدود نہیں رہا، بل کہ ان کی دیگر مکتوبہ کتابیں بھی موجود ہیں۔

۵۔ یہ نسخہ ہر لحاظ سے مکمل ہے۔ (بقیہ دو نسخے کرم کتابی کی دست برد کا شکار ہیں اور چوتھا نسخہ نامکمل ہے۔)

۶۔ اگر خیر الاذکار کا کوئی دوسرا نسخہ نہ بھی ہو، تو محض اس نسخے کی بنا پر تمام متن کی تہذیب و ترتیب ممکن ہے۔

[۱۱]

خلاصۃ الفوائد کے مرتب قاضی محمد عمر حکیم کو خواجہ نارودالہ کامرید بتایا جاتا ہے، حالانکہ جہاں بھی یہ مذکور ہوا ہے، وہاں کوئی دلیل یا شہادت نہیں دی گئی۔ اول اول مساقب المحبوبین اور گلشن ابرار میں یہ غلطی درآئی اور بعد ازاں تاریخ مشائخ چشت تک یہ سلسلہ جاری رہا۔ راقم نے اپنے ایک مضمون بہ عنوان: 'خلاصۃ الفوائد: سلسلہ چشتیہ کا ایک اہم مجموعہ ملفوظات' (۲۹) میں انھیں قبلہ عالم کا دامن گرفتہ کہا ہے۔ میرے سامنے بھی کوئی واضح دلیل موجود نہیں تھی، لیکن خلاصۃ الفوائد کے کئی وجدانی اشارے ضرور پیش نظر تھے، جن کی بنیاد پر میں نے ان کی بیعت کا انتساب خواجہ نارودالہ کے بجائے قبلہ عالم کی طرف کیا۔ الحمد للہ اب خیر الاذکار کے مطالعے کے دوران میں یہ حقیقت منکشف ہوئی کہ راقم کا خیال درست تھا۔ خواجہ

نارودالہ اپنی وفات سے چند روز قبل سیت پور میں قاضی محمد عمر حکیم کے زیر علاج تھے۔ مولوی محمد گھلوی رقم طراز ہیں کہ:

”روزی کہ قاضی موصوف حضرت قبلہ من قلبہ من سرہ را

صحب تمام دید، چشم تر کردہ عرض نمود کہ: او تعالیٰ بکرم

خویش آن ذات راشقانی کلی عطا فرماید۔“ (۳۰)

مولوی محمد گھلوی نے ”قبلہ من“ کہہ کر اس افق پر پڑی دھند کو ہمیشہ کے لیے ختم کر دیا۔ اگر قاضی صاحب خواجہ نارودالہ کے دائرۃ ارادت میں سفید ہوتے، تو مولوی گھلوی اپنے شیخ کو ”قبلہ من“ کہہ کر ان کا تذکرہ نہ کرتے، جبکہ مخاطبین میں قاضی صاحب بھی شریک تھے۔ لازم تھا کہ خواجہ صاحب کا ذکر ”قبلہ من“ کہہ کر کیا جاتا۔ ویسے احسن صورت تو شیخ خود کی ترکیب سے صورت پذیر ہوتی۔

مولوی محمد کا اس مقام اور محل پر ”قبلہ من“ کہنا دراصل اس بات کا ثبوت ہے کہ قاضی محمد عمر حکیم، قبلہ عالم کے مرید تھے۔

[۱۲]

غیرالاذکار کا نسخہ: اجل چار سالوں سے میرے پیش نظر تھا، لیکن اس کی ترتیب و تدوین دوسرے نسخوں کی دست یابی پر موقوف رہی۔ اس سال کے آغاز میں مولوی محمد رمضان معینی اور ڈاکٹر معین نظامی نے اس کے تین نسخے بھجوا کر شاد کیا:

ہر مو مرے بدن پہ سراپا سپاس ہے

ضیاء اللہ سیال نے حاجی پور کے صاحبزادگان کے ہاں ایک اور نسخے کی موجودگی کی خوش

خبری سنائی اور اس کی عکسی نقل دلوانے کا وعدہ بھی کیا، لیکن بہت جلد وہ منظر نامے سے ہٹ کر

کہیں پس منظر میں گم ہو گیا۔ رانا غلام یسین، حاجی پور میں اس نسخے کے حصول کے لیے ڈیرے ڈالے رہا، مگر کامیابی سے ہمکنار نہ ہوا۔ بہر حال ان تمام دوستوں کا شکریہ کہ جنہوں نے خیر الاذکار کی ترتیب و تہذیب میں معاونت فرمائی۔

محبوب عالم کے لیے دُعا ہائے فراواں .... کہ اس نے بڑی محنت اور حقیقت سے حروف چینی کا مرحلہ طے کیا، کیوں کہ قاری کمپوزنگ اس کے لیے ہفت خواں طے کرنے سے کم نہ تھی۔

عبدالعزیز ساحر

شعبہ اردو

علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد

حوالے اور حواشی:

(۱) الف: ”اما بعد میگوید [بندہ] عاصی خاکپای درویشان و گرو راہ دل ریشان راجی [الی] رحمة الله الصمد محمد ابن غلام محمد کہ یکی از غلامان حلقہ بگوش خواجہ صاحب ہادی فرقہ طلاب شمس العارفین قطب السالکین [غلام] رحمۃ اللعللین جو انوار واحدیت مستغنی [قی] بحار احدیت محبوب ربانی مظہر اسرار یزدانی حضرت قبلہ خواجہ نور محمد ثانی است رضی اللہ [تعالیٰ] عنہ [وارضاء] وجعل الجنة مثواه“۔ [خیر الاذکار (قلمی نسخہ)۔ مولوی محمد مہلوی: کاتب مولوی خدا بخش چوہان: ۱۲۸۸ھ: برگ: الف] مولوی محمد مہلوی نے شرح تحفہ النصائح میں اپنا تعارف یوں کرایا ہے: ”اما بعد می گوید احقر عبد اللہ العلام الصمد عبد محمد ابن غلام محمد غفر اللہ لہ و لوالدینہ و احسن البہما و الیہ“۔ [مطبع محمدی، لاہور: ۱۸۸۲ء: ص ۲]

ب: ”ہنگامی کہ بندہ را بعد از فراغ تحصیل علم بشرف بیعت خویش سرفراز [و ممتاز] فرمودند۔ در آخر تلقین چنین فرمودند کہ: اگر کسی از شما مسئلہ شرعی پدید آید، از کتاب دیدہ بگوئید۔ از تاثیر این لفظ مبارک ہر جا کہ می باشم از سفر و حضر مردم از من مسائل شرعی می پرسند و بیان می کنم“۔ [خیر الاذکار (قلمی نسخہ): مولوی محمد مہلوی: کاتب مولوی خدا بخش چوہان: ۱۲۸۸ھ: برگ: ب]

(۲) ”در ایامی کہ بندہ در قریہ یارے والی نزدیک سلطان پورا و قلات گذاری داشت۔ اکثر بخدمت حافظ صاحب می رفتم و فوائد ایشان می گرفتم۔ ایشان ہم از راہ کرم و بندہ نوازی نزد فقیری آمدند و اندک اتفاق افتادہ باشد کہ بندہ بخدمت ایشان رفتہ باشد و ایشان

برمکان بندہ تشریف آوری فرمودہ باشند۔ از این معنی کہ ذات شریف ایشان حرج آمدن می کرد۔ بسیار تنگ دل می شدم و بیش ایشان عرض می کردم کہ: بندہ بہت حصول سعادت خود بزیارت سائی می آید، شما چرا این حرج می فرمایند؟ گاہی در جواب بندہ سکوت می کردند و گاہی می فرمودند کہ: دل ما، ہم دیدن شمارا می خواهد۔ تا مدت سہ سال این آمد و رفت طرفین بیک دیگر متوالی بود کہ بہ تقدیر الہی از آنجا کہ چیدہ در گھلواں آمدہ مقیم گشت و دولت سعادت زیارت و پای بوسی ایشان گاہی گاہی میسری شد۔ [خیر الاذکار (قلی نسخہ): مولوی محمد گھلوی: کاتب مولوی خدا بخش چوہان ۱۲۸۸ھ: برگ ۱۵ الف دب]

(۳) ”آخر تا بقضای اوتعالی صورت وصال حافظ صاحب بوقوع آمد و بندہ بزیارت مزار فیض آثار مشرف شد۔ [خیر الاذکار (قلی نسخہ): مولوی محمد گھلوی: کاتب مولوی خدا بخش چوہان: ۱۲۸۸ھ برگ ۱۵ ب]

(۴) جلد پنجم: دلی، ادارہ ادبیات: ۱۹۸۳ء: ص ۲۷۷

(۵) مولوی محمد گھلوی کے نام خواجہ نارودالہ کے چار رقعات اس مجموعے میں شامل ہیں۔ اگرچہ ان کے نام کافی خطوط لکھے گئے، مگر وہ ان کے پاس محفوظ نہیں رہے۔ جیسا کہ انھوں نے خود لکھا ہے کہ: ”رقعہ ہائی آنحضرت زیادہ ازین بود، اما بعضی از من گم شدہ، آنچہ موجود است، در نگارش می آید۔ [خیر الاذکار (قلی نسخہ): مولوی محمد گھلوی: کاتب مولوی خدا بخش چوہان: ۱۲۸۸ھ: برگ ۶ ب]

(۶) شرح سکندر نامہ دو جلدوں میں مطبع مفید عام، لاہور سے ۱۹۱۲ء سے شائع ہوئی۔ جلد اول کے صفحات ۳۸۰ ہیں، جب کہ جلد دوم ۳۲۸ صفحات پر مشتمل ہے۔

- (۷) شرح یوسف زلیخا... شرح محمدیہ کے عنوان سے اللہ بخش جلال الدین [لاہور] کے اہتمام سے ۱۹۱۱ء میں شائع ہوئی۔ صفحات کی تعداد ۷۵۱ ہے۔
- (۸) ہوسٹن سعدی کی شرح مطبع محمدی، لاہور سے ۱۸۷۷ء کو چھپی۔ اس کے صفحات کی تعداد ۳۶۴ ہے۔
- (۹) شرح مطلع الانوار کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ گنج بخش، اسلام آباد میں بھی محفوظ ہے۔
- (۱۰) یہ مولانا یوسف، مرید خواجہ نصیر الدین چراغ دہلوی کی فقہی کتاب کی شرح ہے۔ مطبع گلزار محمدی، لاہور سے ۱۲۹۹ھ/۱۸۸۲ء میں اشاعت پذیر ہوئی۔ شرح کا عنوان ہدیۃ الروایح فی حل تحفۃ النصایح ہے۔ صفحات ۲۸۶ ہیں۔
- (۱۱) شرح نام حق مجتہائی پریس، لاہور سے ۱۹۰۰ء میں شائع ہوئی۔
- (۱۲) یہ شرح گلزار محمدی پریس، لاہور سے ۱۸۹۴ء کو شائع ہوئی۔ اس کے صفحات ۱۲۷ ہیں۔
- (۱۳) شرح مسبحۃ الابرار کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ گنج بخش میں محفوظ ہے۔ [حاشیہ نمبر ۶ تا ۱۳ کی معلومات ڈاکٹر ظہور الدین احمد کی کتاب پاکستان میں فارسی ادب (جلد پنجم) سے ماخوذ ہیں۔ ۱۹۹۰ء: ص ۲۵۹ تا ۲۶۵]
- (۱۴) مولوی خدابخش چوہان نے اپنے مکتوبہ نسخے کے آخر میں مولوی محمد گھلوی کی یہ چار منظومات نقل کی ہیں۔ راقم نے ایک تو ان کی ترتیب بدل دی ہے اور دوسرا یہ کہ ایک غزل کو نعت کے عنوان سے موسوم کیا ہے۔ ان منظومات کے کل اشعار ۴۰ ہیں۔ پہلی غزل [یاد باد آنکہ] [عروضی آہنگ کی صوتیات کا ساتھ نہیں دے رہی۔
- (۱۵) اولیائے بہاول پور کے مؤلف نے مولوی محمد گھلوی کے مدفن کے بارے میں جو معلومات فراہم کی ہیں، وہ درست نہیں۔ [رک: اولیائے بہاول پور: مسعود حسن

- شہاب: بہاول پور، اردو اکیڈمی: ۱۹۸۹ء، ص ۱۲۴]
- (۱۶) رانا غلام یسین جام پور [خلع راجن پور] کے گورنمنٹ کالج میں اردو کے لیکچرار اور
 علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد میں پی ایچ ڈی (اردو) کے اسکار ہیں۔
- (۱۷) مکتوب بنام راقم الحروف: ۲۳۔ اپریل ۲۰۱۰ء
- (۱۸) خیر الاذکار [قلمی نسخہ] مولوی محمد گھلوی: کاتب مولوی خدا بخش چوہان ۱۲۸۸ھ: برگ
 ۹ب]
- (۱۹) انتخاب گلشن اسرار کا نسخہ منتخب المناقب کے حاشیے پر لکھا گیا ہے۔ صفحہ ۸۸
 پر یہ عبارت موجود ہے۔ اس عبارت سے بیک وقت دو امور پایہ تحقیق کو پہنچ رہے ہیں:
 (الف): یہ کہ ان کتابوں کے کاتب مولوی خدا بخش چوہان ہیں۔
 (ب): یہ کہ انتخاب گلشن اسرار کے مرتب مولوی خدا بخش چوہان ہیں۔
 اس انتخاب کا ایک اردو ترجمہ بھی گلشن اسرار کے عنوان سے چھپا ہے، جس میں
 مرتب کے نام کی صراحت نہیں کی گئی۔ مترجم نے اسے مولوی میاں محمد درزی کے نام
 سے موسوم کیا ہے، جو درست نہیں۔ اس کے ترجمہ نگار مولوی اللہ بخش رضا ہیں۔
- (۲۰) شرح آمنت باللہ قطب الحق والدین بختیار کاکی سے منسوب رسالہ ہے۔
- (۲۱) فوائد السالکین کو بابا قطب صاحب کے ملفوظات کا مجموعہ سمجھا جاتا ہے، لیکن یہ
 درست نہیں۔ یہ مجموعہ چھپ چکا ہے اور اس کا اردو ترجمہ بھی موجود ہے۔
- (۲۲) نو دونو اسمعیٰ بابا صاحب دو ورق پر مشتمل ایک رسالہ ہے، جس میں بابا
 صاحب کے ننالوے نام لکھے گئے ہیں۔ اس کے مرتب کون ہیں؟ یہ تو معلوم نہیں۔
 البتہ یہ رسالہ نہایت شاندار ہے۔ سلسلہ چشتیہ میں اس رسالے کی حیثیت ایک تبرک

اور درویشی کی سی ہے۔

(۲۳) راحت القلوب بھی ایک وضعی مجموعہ ملفوظات ہے۔ ہزم فرید کے عنوان سے ملاواحدی نے اس کا اردو ترجمہ کیا۔ بعدہ یہ ترجمہ عابد نظامی صاحب کے پیش لفظ کے ساتھ راحت القلوب کے نام سے ضیاء القرآن پبلی کیشنز، لاہور سے بھی اشاعت پذیر ہوا۔ راحت القلوب [فارسی] کے پچاسوں قلمی نسخے مختلف کتب خانوں میں محفوظ ہیں۔

(۲۴) مکتوبات شاہ کلیم اللہ جہاں آبادی .... مکتوباتِ کلیمی کے عنوان سے ۱۳۰۱ھ میں یوسنی پریس، دہلی سے شائع ہوئے۔ اس مجموعے میں ایک سو اکتیس خط شامل ہیں، جن میں سے زیادہ تر خطوط حضرت نظام الدین اورنگ آبادی کو لکھے گئے۔ تربیت، مجاہدہ، عرفان اور یقین اس مجموعے کے بنیادی موضوعات ہیں۔ چشتیہ ادب میں یہ مجموعہ اپنے فکری اور معنوی مندرجات کے اعتبار سے نہایت اہمیت کا حامل ہے۔

(۲۵) فخر جہاں خواجہ فخر الدین محمد دہلوی نے شاہ ولی اللہ کے جواب میں فخر الحسن کے نام سے ایک کتاب تحریر فرمائی، جس میں مستند حوالوں سے ثابت کیا کہ خواجہ حسن بھری نے مولائے کائنات حضرت علی کرم اللہ وجہہ الکریم سے براہ راست استفادہ کیا۔ بعد ازاں مولانا حسن الزماں حیدر آبادی نے القول المستحسن فی فخر الحسن کے عنوان سے اس کی شرح لکھی۔

(۲۶) خلاصۃ الفوائد قبلہ عالم خواجہ نور محمد مہاروی کے ملفوظات پر مشتمل ہے۔ اس کے مرتب قاضی محمد عمر حکیم ہیں۔ پنجاب یونیورسٹی کے مملوکہ دو قلمی نسخوں کی مدد سے نائکہ

نذر اعوان نے ۱۹۹۹ء میں ڈاکٹر معین نظامی کی نگرانی میں اس کے متن کی تصحیح کی۔ اس رسالے کے دیگر معلوم قلمی نسخوں کی تفصیل حسب ذیل ہے:

خلاصۃ الفوائد:

الف: مکتوبہ: مولوی خدا بخش چوہان: ۹ شوال ۱۲۸۸ھ

ب: مکتوبہ: امام بخش ولد حافظ غلام فرید مہاروی: ۳ رمضان ۱۲۹۲ھ

ج: مکتوبہ: سید رسول: ۱۶- ذی قعدہ ۱۳۰۹ھ

د: مکتوبہ: غلام فخر الدین: ظہر پنج شنبہ ۱۳۰۸ھ

ه: مکتوبہ: غلام فخر الدین: ۱۳۲۳ھ

و: مکتوبہ: محمد موسیٰ: صبح جمعہ ۱۳ صفر ۱۳۲۳ھ

(۲۷) مناقب شریف [ملفوظات خواجہ پیر پٹھان غریب نواز] احمد یار پاک پتی کا مرتبہ مجموعہ ہے۔ خواجہ اللہ بخش تونسوی کے حکم اور ایما پر مولوی یار محمد ساکن بنڈی نے مستنسخب المناقب کے عنوان سے اس کی تلخیص کی۔ انتخاب مناقب سلیمانہ کے عنوان سے یہ مجموعہ پہلی بار ۱۳۲۵ھ میں حمید یہ شمیم پریس، لاہور سے شائع ہوا۔ مولوی اللہ بخش رضا نے اس کا اردو ترجمہ کیا۔ اس مجموعے کے کئی قلمی نسخے چشتیہ سلسلے کی خانقاہوں کے کتب خانوں میں محفوظ ہیں۔

(۲۸) راحت العاشقین: گلشنِ اسرار کے عنوان سے بھی معروف ہے اور اخبار الاذکار فی احوال مختار الاخبار بھی اسی کا نام ہے۔ مولوی چوہان نے اس کتب کا ایک انتخاب کیا ہے، مگر اسے کسی نام سے موسوم نہیں کیا اور یوں عرف عام میں اسے گلشنِ اسرار کہہ دیا جاتا ہے، جس سے غلطی در آنے کا اندیشہ ہے۔ لازم

- ہے کہ اس انتخاب کو انتخابِ گلشنِ اسرار کہا جائے، تاکہ یہ گلشنِ اسرار
 راحتِ عاشقین، اخیارِ الاذکار سے علیحدہ حیثیت میں شناخت کیا جاسکے۔
- (۲۹) دریاقت مجلہ شعبہ اردو: نیشنل یونیورسٹی آف ماڈرن لینگویجز، اسلام آباد، شمارہ ۹:
 ۲۰۱۰ء: ص ۱۵ تا ۲۰
- (۳۰) غیر الاذکار [قلمی نسخہ] مولوی محمد مہملوی: کاتب مولوی خدا بخش چوہان: ۱۲۸۸ھ
 :پرگ ۸ الف

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذى جعل الظلمات و النور و خلق آدم على صورته فصار
مرآة لكمال الظهور و الصلوة و السلام على نبيه المختار سيد الابرار محمد
وعلى آله الاطهار و اصحابه الاخيار ثم الرضوان و الرحمة على الاولياء الكرام
الذين اخرجوا عوام الناس عن ظلمات الاوهام و ادخلوهم فى دار السور و
الشراب اعنى القرب و الوصول الى [جناب] رب الارباب ○ اما بعد ميگويد [بندۀ]
عاصی خاکپای درویشان و گرد راه دل ریشان و اجی [الی] رحمة الله الصمد محمد بن غلام محمد
که یکی از غلامان حلقه بگوش خواجه صاحب هادی فرقۀ طلاب شمس العارفین قطب السالکین
[غلام] [رحمة] للعلمین جو النوار و احدیت مستقر [ق] بحار احدیت محبوب ربانی مظهر اسرار یزدانی
حضرت قبله خواجه نور محمد ثانی (۱) است رضى الله [تعالی] عنه [و ارضاه] و جعل الجنة
مشواه که چون در ملفوظات امام العارفین سلطان الزاهدین حضرت خواجه فرید الحق والدین شیخ شکر
مسعود اجد حقی رضى الله عنه (۲) مسطور است که: زهی سعادت آن مرید که هر حرفی که
از زبان مبارک شیخ خود بشنود [و] آن را در قلم آورد که فردا بمقابله هر حرفی از آن طاعت هزار ساله در
نامه اعمال او ثبت باشد [و] مرید را چنین باید که در محبت حق و محبوبان او عمر خود را صرف کند که هر چند
محبت اولیا در دلش بیشتر قرب او در نگاه کبریا بیشتر و این بنده را اگر چه از راه محبت مشائخ [و رضوان

اللہ علیہم [بہرہ وافر رسیدہ، بلکہ گاہ بگاہ باین نعمت عظمیٰ قانر گردیدہ وہم چندی از کلمات حبر کہ از لسان دُر نشان ایشان نشیدہ، اما بمقتضای: عند ذکر الصالحین تنزل الرحمة - چند فوائد مسومہ خود و اکثر فوائد منقولہ از یاران خود در این اوراق قلیلہ جمع کردہ، تا فردا ذریعہ نجات من حاصی گردد و ناظران را وسیلہ ازدیاد محبت شود و این رسالہ را سکی بہ غیر الاذکار فی مناقب الابرار نمودہ بر سہ فصل مرتب کردہ [ام]۔

فصل اول: در مناقب حضرت شیخ المشائخ غیاث العاشقین سند الواصلین مطلع الانوار الصمد منبع اسرار الاحاد قبلہ عالم و عالمان کعبہ اہل ذوق و عرفان [حضرت] خواجہ نور محمد مہاروی [رضی اللہ تعالیٰ عنہ] (۳) کہ شیخ و امام حضرت قبلہ ماستند ان است۔

فصل دوم: در بیان مناقب حضرت شیخ المشائخ قطب الطریقت فرد الحقیقت حضرت خواجہ نور محمد ثانی کہ شفیع دارین و قبلہ کوعین این بندہ عاصی است [رضی اللہ تعالیٰ عنہ]۔

فصل سوم: در بیان مناقب مروج میدان عشق حقیقی و صوری حضرت حافظ صاحب حافظ [محمد] سلطان پوری [رضی اللہ تعالیٰ عنہ] (۳) کہ حسب ارشاد حضرت قبلہ من ذات شریف ایشان مرا همچون شیخ صحبت بوده است کہ حضرت [شیخ] قبلہ من [رضی اللہ عنہ مرا] فرمودہ بودند کہ: بخندمت حافظ صاحب گاہ گاہی شرف ملاقات و فیض زیارت حاصل می کردہ باشی و بندہ حسب الارشاد [چند گاہ] بخندمت ایشان آمد [و] رفت کردہ و بسا برکات از حضرت ایشان بدست آورده و حضرت حافظ صاحب [رضی اللہ عنہ] را در خدمت حضرت قبلہ عالم و عالمان خواجہ نور محمد قدس سرہ چنداں رابطہ مشق و محبت بود کہ اکثر اوقات در مہار شریف در محبت ایشان [چند ماہ] گذرانیدہ مستفیدی شدہ و در خدمت حضرت قبلہ من [رضی اللہ عنہ] ہم [آ] نچنان اخلاص [و کمال محبت] می داشتہ کہ چون قبلہ من از حضور اعلیٰ، یعنی شیخ المشائخ

حضرت قبلہ عالم نور محمد مہاروی [رضی اللہ عنہ] مرخص شدہ معاد دولت خانہ و تشریف افزای
 این ملک می شدند۔ حافظ موصوف [رضی اللہ عنہ] در صحبت ایشان در قریہ خاص حضرت قبلہ من
 کہ برکنرہ نالہ قطب واہ (۵) بود، چند ماہ ہم می گذرانیدند علی الدوام حضرت قبلہ من در حین رفتن
 بہ سمت مہار شریف و باز آمدن از آنجا نزد حافظ موصوف [رضی اللہ تعالیٰ عنہ] یک دو شب
 بطریق ضیافت شرف نزول می فرمودند و رابطہ محبت و صدق و واداد خدای از جانبین زیادہ [اب] از
 حد بیان بظہر نظارگیان متیقن بود۔ اینست باعث بیان مناقب حافظ صاحب درین رسالہ کہ قصد
 در بیان حضرت شہنشاہ اولین است رضی اللہ [تعالیٰ] عنہما و ادامہ اللہ [تعالیٰ] بر کاتہم
 علینا الی یوم القیام آمین یا رب العالمین ○

فصل اول: در مناقب حضرت شیخ المشائخ غیاث العاشقین سند الواصلین قبلہ عالم
 حضرت خواجہ نور محمد مہاروی رضی اللہ [تعالیٰ] عنہ۔
 و انجا اولاً مناقب بطریق تمک از احوال کریمہ حضرت شیخ المشائخ محبت النبی محبوب
 رب العالمین فخر الاسلام و المسلمین فخر الاولین و الاخرین حضرت خواجہ فخر الحق والدین محمد رضی
 اللہ [تعالیٰ] عنہ (۶) درج کرده شد۔

نقل است از صاحب ذوق و شوق اتم میاں صاحب میاں آدم [جیو] مرحوم (۷) کہ
 یکی از یاران حضرت مولانا صاحب قدس سرہ بود کہ [او] می گفت کہ: من دوسہ بار در حضور انور
 حضرت مولانا صاحب [قبلہ رضی اللہ عنہ] برای شرف زیارت [و فیض صحبت] در دہلی
 شریف رفتہ ام و بخدمت ایشان اقامت نمودہ [ام]۔ ہر گاہ از کسی گویندہ خیال و راگ ہیر و رانجا
 استماع می فرمودند۔ از [غلبہ] تلاطم امواج بحر عشق الہی کہ عشق صوری نمونہ و قطرہ حقیقت
 است، از من می پرسیدند کہ: ای فلان! [ملک] جھگ سیال کہ مکان خاص مائی ہیر (۸) است از

بلدہ ملتان پہنچ [کروہ دور] شدہ ومن عرض می کردم کہ: قدر چہل [و] یا پنچہ کروہ مسافت خواہد بود [و] در جواب بوندہ ہر بار کہ استفساری فرمودند، چنین از زبان دُر نشان صادر می شد کہ: ای فلان! اشتیاق دیدن مکان مائی ہیر در خاطر جا نگیر است۔ بشرط بقای حیات و تساعید مشیت حق تعالی [یک بار] البتہ بمکان او خواہم رفت۔ میاں آدمی گفت کہ: این تمنای آنحضرت [از] تاثیر راگ ہیر و راغجا بود کہ بحر استماع آن، این باعث در خاطر شریف ایشان برمی خاست، اما میسر نشد کہ مشیت حق تعالی متعلق ایصال فیض حضرت مولانا صاحب قدس سرہ بساکنان ہندوستان آفاقا داداتم بود و قاصد نبود کہ ہر دم می رسید و خواہد ماند۔

نقل است از خادم جناب عالی شیخ العالمین قطب العارفین سند المقر بین حضرت خواجہ بزرگ خواجہ معین الحق والدین اجمیری قدس سرہ (۹) کہ نام آن خادم علی بخش شاہ (۱۰) بود کہ وی بخش [این] بوندہ دو مناقب از احوال کریمہ و اخلاق جمیلہ حضرت محبت النبی محبوب رب العالمین حضرت مولانا صاحب [فخر الدین محمد] قدس سرہ [چنان] بیان نموده است۔

یکی آنکہ: من در ہنگام خورد سالی ہمراہ پدر بزرگوار خویش سید ظفر علی شاہ (۱۱) سمیت دہلی شریف رفتہ بزیارت [حضرت] مولانا صاحب [قبلہ] قدس سرہ یک دو بار مشرف شدہ ام۔

یک نوبت کہ ہمراہ پدر رفتہ بودم۔ از موجب کمالی رسوم ارادت و عقیدت کہ بجناب حضرت خواجہ بزرگ می داشتم، از پدرم احوال تحصیل علم من و نام کتاب خواندن من از راہ کرم و کرامت می پرسیدند و پدرم بیان واقعہ عرض می کرد و برای کتاب بہارستان (۱۲) کہ مرغوب خاطر من بود، بسیار تلاش می فرمودند و می گفتند کہ: کتب خانہ ما ہنگی ملک شہ است، اما بہارستان نزد ما نیست کہ بہ تو پاریم۔ ان شاء اللہ تعالی بار دیگر کہ خواہید آمد، موجود کردہ بدیم و یکی از خادمان حضرت خواجہ بزرگ کہ ہمراہ ما بود، چلم می کشید۔

روزی یک دولت مندی از مریدان و معتقدان حضرت مولانا صاحب [قبلہ] قدس سرہ برای زیارت آن حضرت در حویلی مدرسہ شریف درآمد [و] نظرش بر آن چلم کش افتاد کہ چلم [را] می کشید۔ در خاطرش گذشت کہ: این مکان..... مکان یا بحق تعالیٰ و ذکر علم حدیث و تفسیر است۔ این کس چنین بی ادبی نموده است کہ چلم انجای کشد۔ چون بدیدار فیض آثار آن حضرت رسید۔ فی الفور آن حضرت روی مبارک از گردانیدہ بطرف دیگر متوجہ شدند [و] وی باز از آن طرف می آمد [و] آن حضرت باز اعراض فرمودند علیٰ هذا القیاس۔ چند مرتبہ چنین واقع شد۔ آخر آن دولت مند از معاینہٗ این حالت [بہ] متاسف و حیران شدہ از حضور [اعلیٰ] باز آمدہ در مدرسہ پیش یاران آن حضرت [۲ الف] گریان و آہ زنان صورت حال بیان کرد کہ: امروز حضرت مولانا صاحب قدس سرہ با وجود کمال مرحمت و شفقت کہ در بارہٗ این بندہ داشتند، روی مبارک از من گردانیدہ اند و ہر چند کہ برسم ادب و نیاز پیش آمدہ ام، از من اعراض [تمام] فرمودہ اند۔ یاران از وی استفسار نمودند کہ: شاید از تو کدام گستاخی بوقوع آمدہ باشد؟ [وادی] گفت: معاذ اللہ کہ در این جناب، نوعی بی ادبی کردہ باشم۔

آخر الامر یاران او را تمام بر این معنی داشتند کہ: البتہ از تو چیزی بوقوع آمدہ [است] کہ موجب زوال شفقت دائمی گردیدہ۔ آن دولت مند من بعد بسیاری ملاحظہٗ احوال خود گفت کہ: در باب غلامان حضور عالی بیچ امری ناپسند از من بصدور نیامدہ، مگر آنکہ بوقت دخول در مدرسہ شریفہ نظرم بر حال آن چلم کش افتادہ [است] و در خاطر من گذشتہ کہ این کار بدعت در این مکان پاک کمال بی ادبی است۔ پس یاران گفتند کہ: ہمین تفسیر است کہ از تو صادر گشتہ۔ پس یاری از یاران حضور بعرض آن حضرت رسانید کہ: فلان کس زار زار گریان در مدرسہ استادہ تمام نادم است۔ تفسیرش بخوف رسانید۔ حضرت مولانا صاحب فرمودند کہ: وی تفسیر ما نکردہ است کہ عفو کنیم۔ عذر

تقصیر خود از آن کس خواهد کہ تقصیر او کرده است۔ پس یاران اورا از دست گرفتہ در خدمت آن خادم چلم کش آوردند کہ: تقصیر این کس را غفون کن۔ آن خادم حیران شد و گفت کہ: مرا باین کس ہرگز شناسائی نیست۔ تقصیر وی در حق من چگونه صورت بندد؟ و آخر اندرین خاطرش در پیش آن خادم بیان کردند و گفتند کہ: آنحضرت ازین واسطہ بر این کس گران خاطر شدہ اند۔ خود بخفور عالی رفتہ تقصیر او غفونمای۔ پس آن خادم بر فاقبت یاران دیگر در خدمت حضرت مولانا صاحب قدس مسرہ رفتہ عرض کرد کہ: مولانا صاحب! من تقصیر او غفون کردم۔ شاہم بر بی خدای تعالیٰ بر [حال] وی شفقت قدیمانہ بحال دارید۔ [آنحضرت] فرمودند کہ: شاہ تقصیرش مفت غفونمودہ [اند] یا چیزی در نذر شما آورده دادہ است؟ آن خادم عرض کرد کہ: مفت نکذاشتہ ام، بلکہ چندین مبلغ پیش [من] آورده دادہ است۔ [خود بدولت] فرمودند حتماً کہ: ازین مالدار باین قدر مال چہ راضی شدی؟ از وی چند صد روپیہ بایستی گرفت، آنگاہ لائق حق این چنین تقصیر بودی۔ میاں علی بخش شاہ گفتہ کہ: حضرت مولانا صاحب قدس مسرہ در جناب حضرت خواجہ بزرگ قدس مسرہ چنان رسوخ و کمال نیاز داشتید کہ در بارہ خادم خانقاہ ایشان این قدر بی ادبی کہ بخیاں خاطر بود، ہم روا نداشتید۔

منتہی دوم آنکہ: یک لوبت ہمراہ پدرم در خدمت حضرت مولانا صاحب قدس مسرہ حاضر بودم کہ شخصی شیخ ٹرائی (۱۳) کہ در شہر دہلوی اجیر شریف بود و مردم آنجا بسا معتقد او بودند، زیرا کہ وی از خوردنی ہلہ تمام زاہد بود، مگر آنکہ یک وقت شیر [جانوری] می نوشید۔ لہذا اورا ہم نام دہداد حاری می خواندند۔ اتفاقاً آن شیخ دہداد حاری در دہلی مبارک رسید و آرزوی ملاقات [و زیارت] حضرت مولانا صاحب [قبلہ رضی اللہ عنہ] در پیش پدرم ظاہر کرد و پدرم ظفر علی شاہ رفاقت نمودہ [اورا] بشرف زیارت آنحضرت مشرف گردانید و در مدح او گفت کہ: این مرد بسیار

بزرگ وزا ہد است کہ بجز شیر جانوری از ماکولات و میوہ ہا وغیرہ خوردنی بیچ تناول نمی کند۔ آنحضرت در سماع این سخن خاموش نشستہ بودند کہ شخصی تربوز کلان در موسم معروف پیش حضور عالی نذر نہاد و خود بدولت بکار دآن تربوز را پارہ پارہ نمودہ بجا حاضران تقسیم کردہ عطا فرمودند۔ چنانکہ یک پارہ از ان بآن دہاد حاری را ہم عطا شد۔ چون آن شیخ مراکی حسب ارشاد عالی [۲ب] آن پارہ را تناول کرد۔ زود از آنجا برخاست و در دالان مدرسہ بیرون بر زمین افتاد و فغان در فغان پیوستہ وی گفت کہ: ایک مرا آتش گرستی در گرفتہ است۔ من می میرم۔ یا ران حضور عالی از معاملہ این حال در خدمت عرض رسان شدند کہ: فلان فقیر را آتش گرستی چنان در گرفتہ است کہ از دست جور بفقان آمدہ [است]۔ اتفاقاً در آن چین کسی سہ چہار عدد نان روغنی کہ بسیار کسان گرسنہ را بسندہ شدی، در خدمت حضور بہ نذر گذرانید۔ [خود بدولت] فرمودند کہ: بآن کس رسانید کہ بخورد و خود بدولت از وقوع این معاملہ در تبسم بودند کہ پدرم ظفر علی شاہ در حضور باز آمدہ بعرض رسانید کہ: یا حضرت! آن فقیر بجز خوردن تمام آن نان ہا از آتش جور چنان بجز رسیدہ کہ بر خاک غلطیدہ و بتقرر افتادہ میگوید کہ: ہم مرتے ہوں آگ لگا ہے [کذا]۔ یعنی آتش جور من در تزیادہ است۔ من از گرستی می میرم۔ آنحضرت از سماع این سخن در تمام خندہ شدند۔ چنانکہ رومال بر رخ مبارک نہادہ سیر مبارک فروی بردند و خندہ از حد زانکہ روی دادہ بود و در آن خندہ پدرم چنین می فرمودند کہ: ای ظفر علی! تو می گفتی کہ این مرد دہاد حاری است، چیزی از ماکولات نمی خورد [و] اکنون اورا چہ شد کہ از خوردن این قدر طعام بسیار آتش جور او فرو نمی نشید، بلکہ زیادہ از زیادہ است۔ باز پدرم بہ نیاز تمام و الحاح تام در بارہ نجات او درخواست نمود کہ: بپارہ قریب مردن رسیدہ [است]، صدقہ سیر مبارک او را بوجہی ازین بلای نجات عنایت شود۔ [باز] آنحضرت [قبلہ] ہان کلمہ تکراری فرمودند کہ: ای ظفر علی! تو می گفتی کہ این کس: آن نہیں کھاتا۔ اکنون چہ شد کہ از خوردن غلہ سیر نمی

شود و در این اثنا شخصی به نذر حضور اعلیٰ قلاب کلان به از پلاؤ و قلیه گذرانید۔ فرمودند کہ: این ہم بآن کس رسانید تا بخورد۔ پس مرد مرئی را کہ آتش غیبی لاحق بود و هوشش از سر رفته بود بہر دو دست طعام بسیار از آن [قالب] بر می داشت و بحرص تمام در دہان می انداخت۔ چنانکہ این ہمہ طعام را کہ بجماعت کثیرہ کافی شدی بخورد و آتش جوع او از بیش بیشتر شد و می غلطید و می گفت کہ: ہم مرتے ہوں [کذا]۔ آخر الامر یاران دیگر بہ ہمراہی پدرم در حضور اعلیٰ عرض زبونی حاش نمودند و آنحضرت [قبلہ رضی اللہ عنہ] را ہم چنان خندہ روی دادہ بود و باز بازی فرمودند کہ: ای ظفر علی اتوی گفتی کہ این شخص از قسم طعام پیچ نمی خورد۔

القصہ بعد از خوش طبعی [و خندہ] بسیار [بر] چند دانہ چیزی دم کردہ بہ پدرم دادند کہ: او را بخورانید تا تسکین یافت۔ ناقل این قصہ شاہ علی بخش می گفت کہ: حضرت مولانا صاحب [قبلہ] قدس سرہ بس خوش طبع بودند و این صورت خارق بر ہی خود محال ساختن ما مردمان و دفع اعتقاد فاسد کہ در حق آن کس داشتیم، بوقوع آمدہ بود رضی اللہ عنہ [و ارضاہ]۔

باز آمدیم بمقصد اصلی کہ ذکر مناقب و فوائد حضرت قبلہ عالم و عالمیان

حضرت خواجہ نور محمد مہاروی قدس سرہ بود۔

نقل است از خان صاحب ذوالجبد و المواہب عبد اللہ خان (۱۴) ساکن ڈیرہ غازی خان کہ خلیفہ اکبر است از [خلفای] حضرت قبلہ من خواجہ نور محمد ثانی رضی اللہ عنہما کہ ایشان این بندہ را از راہ کرم روزی بمکان خویش چنان بیان نمودند کہ: بعد از وصال حضرت قبلہ خود [رضی اللہ عنہ] چون بخدمت قبلہ عالم [رضی اللہ عنہ] در مہار شریف بزیارت مشرف شدم و خود [۱۳ الف] بدولت گاہ پگاہ ذکر حضرت قبلہ ما قدس سرہ در میان می آوردند۔

روزی بر سر مجلس عام بر لفظ مبارک رانندند کہ: نسبت ما بہ میاں صاحب، یعنی حضرت

قبله ما خواجہ نور محمد ثانی ہمون نسبت حضرت سلطان المشائخ (۱۵) بود، خواجہ نصیر الدین چراغ
 ذہلوی (۱۶) رضی اللہ [تعالیٰ] عنہما۔ پس این بندہ عرض کرد کہ: آن نسبت حضرت سلطان
 المشائخ قدس سرہ خواجہ نصیر الدین قدس سرہ چگونه بود؟ اگر از راہ کرم بیان فرمایند، نیکو فہم
 حاضران بیاید۔ پس خود بدولت بر زبان دُر نشان آوردند کہ: حضرت مقتدای اہل عرفان شیخ المشائخ
 خواجہ عثمان ہروی قدس سرہ (۱۷) را بالہام الہی معلوم گردید کہ در میان سلسلہ پشیتیہ بہشتیہ از
 جملہ یاران شامی شخصی پیدا خواہد شد کہ وجود مسعود سبب نجات اولین و آخرین خواہد بود و علامات او
 نشان دادند کہ این چنین حالت وارد او در استغراق۔ پس حضرت [خواجہ] عثمان ہروی قدس سرہ
 بہ مدت زندگانی خود منظر این صورت بودند، اما در یاران ایشان ظہور نیا نچامید۔ پس ایشان بکسرت
 سند المقر بین قطب المشائخ خواجہ معین الدین قدس سرہ وصیت فرمودند کہ: اگر در یاران خود در
 کسی این علامات در یابید، از وی دعائی خیر و حسن خاتمہ تمام اہل سلسلہ درخواست باید نمود و حضرت
 خواجہ بزرگ را ہم در مدت حیات خود این صورت بہ نظر نیاید و بکسرت قطب الدین بختیار
 اوشی قدس سرہ (۱۸) همان وصیت کردند و ایشان ہم نیاقتند۔ تا آنکہ این وصیت سینہ بسینہ
 بکسرت سلطان المشائخ قدس سرہ رسید و ایشان در این انتظار بودند کہ: روزی حضرت خواجہ نصیر
 الدین قدس سرہ بر کنارہ حوضی نشسته بودند و ہر دو پای مبارک خود در آب رسانیدہ در آن حالت
 استغراق بہمان حالت و علامات برایشان وارد بود۔ اتفاقاً حضرت سلطان المشائخ قدس سرہ در
 گذر اہی بر سر آن حوض رسیدند و آن علامات در حضرت خواجہ نصیر الدین ہویدا یافتند۔ چنان
 سرعت فرمودند کہ چون از کنارہ دیگر آمدہ بودند۔ با جامہ ہلہ [خود] در حوض داخل شدہ پای خواجہ نصیر
 الدین را در ضبط آورد و خواجہ نصیر الدین با فاقہ آمد و پای را بخود کشیدن گرفت و از گرفتن پای و
 دست سودن حضرت پیر و تنگبر خود تمام اند و بکین شدند۔ [پس] حضرت سلطان المشائخ قدس سرہ
 فرمودند کہ: این کار از خود کردہ ام، بلکہ بما از چند حضرات خواجگان رضی اللہ عنہم وصیت رسیدہ
 است و ہم نخواہم گذاشت۔ تا آنکہ در حق جمیع داخلان این سلسلہ از اول تا آخر وقت قیامت کہ

در روی داخل شده باشند، دعای حسن خاتمه و نجات اخروی و رضای خداوندی بکنی۔ پس حضرت خواجہ نصیر الدین قدس سرہ بحسب ارشاد شیخ خود کہ محبوب الہی بودند، در این مادہ دعای خیر کردند و متوسلان این سلسلہ را امید بی حساب ارزانی شد۔ (۱۹)

بیان نسبت مذکور این است و حضرت خان صاحب عبداللہ خان می فرمودند کہ: ازین قصہ تریخ مرید بر شیخ می خیزد (۲۰)۔ عجب شان و جوہر لطیف حضرت قبلہ ما بود کہ شیخ ایشان نسبت خود را بذات ایشان بدین صورت حسنہ بیان فرمودند و این بندہ این نقل از افواہ مردم شنیدہ بود، اما تشفی تام از خدمت خان صاحب حاصل نمود و الحمد للہ [تعالیٰ] علی ذلک حمداً کثیراً ○

اصل: این بندہ در گاہ خواجگان چشت اہل بہشت غلام حضرت خواجہ نور محمد ثانی قدس سرہ، یعنی راقم این سطور چون بعد از وقوع واقعہ وصال حضرت قبلہ من کہ سخت ترین حادثہ بود بر لہی این غلام، بلکہ برای ہمہ غلامان آن خواجہ عالی مقام [۳۳ ب] خود را در عرصہ شش روز کہ راہ رفتن بہ بلدہ حاجی پور کہ مہد آن خواجہ نازنین را در آنجا نہادہ اند، از مہر لشکر شاهی مسدود بود۔ (۲۱) در حضور سراپا نور رسانید و آن زنان بپایان مزار فیض آثار سر نیاز سود و چند روز در آنجا بود و خان صاحب عبداللہ خان قدس سرہ ہم در آن اثنا می رسیدند (۲۲) و از دور اقامت و خیران خود را بر سر مزار مبارک آنحضرت افکند و تا دیر نزدیک مزار آنحضرت غلطان بودند و دم نمی آوردند و پس از یک دور روز بندہ را بر طبق فرمودہ مولانا ی جای [علیہ الرحمۃ] (۲۳):

چہ باشد زان تر بر عاشق زار

کہ بی دلدار بیند جای دلدار (۲۴)

اضطراب و بیقراری روز بروز روی داد و آخر بخیال روانہ شدن و مشرف گشتن بکعبہ اعلیٰ

حضرت قطب الاقطاب غیاث العاشقین حضرت قبلہ عالم خواجہ نور محمد رضی اللہ [تعالیٰ] عنہ از

حضور حضرت قبله خود مرخص شده بخانه آدم و یک دوشب گذرانیده برفاقت یاری دیگر [روانه] سمت مہار شریف شدم۔

ہنگامی کہ بندہ در مہار شریف بردروازہ نشست گاہ و فلک جای گاہ حضرت قبلہ عالم قدس سرہ کہ محاذی دروازہ مسجد مبارک آنحضرت بود، رسید۔ خود بدولت برسم معتاد کہ یک بار در روز در خدمت والدہ مکرمہ تشریف می بردند۔ بدولت خانہ تشریف فرمای بود و این بندہ بردر مسجد مبارک نشسته در انتظار تشریف آوری آنحضرت قدس سرہ بود کہ ناگاہ بہکون آفتاب از برج امید طلوع فرمودند و این بندہ سہاوار در اقدام مبارک مجبور شد۔ از راہ بندہ نوازی بدست مبارک سرم را برداشته در کنار گرفتہ۔ پس از ان بہ بالا خانہ کہ مکان خاص آنحضرت [قبلہ عالم] قدس سرہ بود، عروج فرمودند و بندہ نیز در عقب قدم بر قدم رفت۔ چون جلوس فرمودند از بندہ بطریق اعلام نہ بطریق استغہام، استفسار فرمودند کہ: از جانب حاجی پور شدہ آمدہ باشد؟ بندہ چشم پر آب نمودہ و بعرض رسانید: بلی صاحب و بی اختیار این لفظ از من برآمد کہ: سایہ ابدی از سرمایی طالبان بر طرف شد۔ خود بدولت بہ چہرہ غمزہ فرمودند کہ: حکم الہی چنین بود۔

و در آن ہنگام غلامان حضرت قبلہ من [رضی اللہ عنہ] کہ در ملک سنگھ سکونت داشتند، در عقب بندہ از راہ حاجی پور بہ مراہی خلیفہ صاحب حضرت محمد سلیمان خان جیو طال عمر ہم و فیض ہم (۲۵) در رسیدند و گاہ پگاہ از در دیجران آنحضرت قبلہ من نعرہ و فغان می کردند و نالہ ایشان در گوش پر ہوش حضرت قبلہ عالم قدس سرہ می رسید، اما چون در حضور عالی بجز مصوری بیج امری از فریاد و نالہ مرغوب خاطر نبود۔ لاچار ہر کس پای دل در دامن صبری کشید [و] در آن ہنگام کہ بندہ تا تاریخ نیست و ہفتم ماہ جمادی الثانی کہ روز عرس حضرت محبت النبی محبوب رب العالمین فخر الاسلام و المسلمین حضرت مولانا صاحب قدس سرہ مقرر است، در حضور عالی مستقید انوار بود۔ خیلی ارتباط علاقہ غلامی بجناب حضرت قبلہ عالم روز بروز سر بہدق در سوخ کشید کہ

همواره قرار این ذره بی مقدار بمشاهده الوار رخسار آن قبله ابراری بود و چون بوقت صبح نماز ظهر و عصر در محسن مسجد مبارک استاده انتظار نزول حضرت قبله عالم قدس سره از بالا خانه می کشیدم۔ (۲۶)

روزی در جماعت نماز عصر مردم بسیار حاضر شدند و مسجد تمام به شد و وقت با قر رسید۔ اقامت گفتند و در نماز شدند و بنده در عقب آخراستاده منظر آن حضرت بود که تا خود بدولت آمده بجای بنده گیرند و بنده بجای نعال جامه انداخته خوابداستاده۔ آخر از خوف فوات تکبیر اولی متوجه قبله شده بودم که از پس من، این آواز از زبان درفشان حضرت قبله عالم [ارضی الله عنه] برآمد که: والتفت الساق بالساق (۲۷)۔ چو در تمام محسن مسجد همه ساق بپی مصلیان با هم در پیوست بودند [۳ الف]۔ بحر و استماع این صوت از جای بر جستم تا آنحضرت را در اینجا ببینم رسد، اما آنحضرت چنان جلدی فرمودند که بازوی مبارک خود را محیط شدند و بنده را هم در آنجا بگذاشتند و در آنجا چندان فراخی پدید آید که خود بدولت و بنده در آنجا بر دو [نماز] بسودگی گذاردیم۔ این همه از کرم آنحضرت بود۔ (۲۸)

روزی از خدمت نواب صاحب نواب غازی الدین هندوستانی (۲۹) که از حوادث ملک خویش اینجا آمده در کعبه حره حضرت قبله عالم قدس سره خود را محفوظ می داشت و بمشاهده الوار جمالی ایشان محفوظ می بود، التماس کردم که: سلسله چشتیه مرا نظم کرده بدهند۔ نواب صاحب بزودی تمام بعد از نماز عصر اسامی مشایخ سلسله را بنظم آورده بمسجد فرستاد و رساننده آن بخدمت آنحضرت قبله عالم آورده بعرض رسانیده که: کدام مولوی در خواست نظم این سلسله از نواب صاحب نموده اید؟ و رسانیده بدهند۔ آخر کسی که ازین واقعه واقف بود، بعرض رسانید که: خواهنده این معنی فلان کس است و بنده را در حضور عالی بردند۔ پس سلسله منظومه بدست گرفته عرض نمودم که: اگر اجازت باشد، از راه کرم جواب عرض بنده متوجه شوند، چیزی عرض کرده مستفید شوم۔ خود بدولت

فرمودند که: تدقیق فلسفی ندانیم۔ بنده بعرض رسانید که: خیر! بنده [از] الحائف و دقائق شعر هرگز نمی پرسد، بلکه در بعضی القاب مشایخ سلسله از حروف و حرکات و وجوه مناسبات شکی دارد۔ پس خود بدولت تمام متوجه شده فرمودند که: پیرس! آنچه پرسیدی باشد۔ بنده اولاً در لقب خواجه قدوة الدین فرسافه الکشتی قدس سره (۳۰) عرض داشت که: عبدالغفور (۳۱) در حاشیه صفحات الانس (۳۲) مولانا جامی لفظ فرسافه را بفتح فای اولی و فتح راء سکون سین مہملہ و نون استاده و فای در آخر تحقیق نموده و بعضی یاران خود دیگری خوانند۔ خود بدولت فرمودند: آری! عبدالغفور چنان نوشته، اما مرا از حضرت مولانا صاحب [قبلہ] قدس سره بفتح فاء کسر راء مہملہ و سکون شین معجمہ و تہا فو قانیہ مثبات و فای در آخر سند رسیده است و بعضی براین ضبط بقاف در آخر ہم خوانند و ما را همان مرغوب و مختار است کہ از حضرت مولانا صاحب شنیده ام۔

پس بنده از آن روز این اسم مبارک را برین منطی خواند و لفظ دینوری (۳۳) کہ لقب حضرت خواجه ممشاد (۳۴) است ہم بکسر دال مہملہ و فتح نون است نہ بفتح دال و ضم نون۔ بعد از آن از لقب حضرت خواجه عثمان پرسیدم کہ ہارونی بضم راء باید خوانند۔ خود بدولت فرمودند کہ: بفتح راء و او مفتوحہ است۔ چہ ہارون ^{بفتح} حسین اسم مولد حضرت خواجه عثمان است در ولایت عراق از نواحی نیشاپور و بضم راء و او ساکن غلط عوام است و از منتخب اللغات (۳۵) چنین می آید کہ: بخبرنام شہری است بہ سہ روز راہ از موصل کہ مولد سلطان سمر (۳۶) است و از ملفوظات مشایخ چنان می آید کہ: بخبرنام قصبہ ایست از عراق کہ از بغداد ہفت روزہ راہ است و سمری بدان منسوب کہ وطن حضرت سید حسن (۳۷) پدر بزرگوار حضرت خواجہ بزرگ است۔

بعده از تحقیق وکیل الباب پرسیدم۔ فرمودند کہ: این لفظ عام المعنی است۔ ای وکیل

باب العلم و المعرفة و باب الرحمة و باب الجنة بل وکیل باب جميع الفيوضات و اوئی بضم ہمزہ نسبت بشیر اویش است کہ مسکن حضرت خواجہ قطب الاسلام است در دیار ماوراء النہر

کذا فی رسائلهم المعتمرة وکاکی ازان گویند که: اہلیہ آنحضرت حسب ارشاد ایشان بوقت حاجت و طعام الہی خانہ و مہمانان کاک ہلی گرم کہ نان تنگ و باریک را گویند۔ از کوہ معینہ برمی آوردند و صرف می نمودند و بختیار اسم اصلی آنحضرت است و یالقب مدح۔ بعدہ از بیان لفظ اجدہن و شکر بار پرسیدم۔ فرمودند [۴۲ ب] کہ۔ اجدہن در اصل نام پاک پتن (۳۸) است۔ بعدہ بسبب آنکہ مزار حضرت بابا گنج شکر در وی است۔ جای ورود اہل اللہ و پاکان گشتہ است، بہ پاک پتن، پتن پاکان مشہور شدہ و در وجہ تسمیہ شکر بار و گنج شکر و شکر گنج بسا اختلاف است کہ در ملفوظات نوشتہ اند و مولانا عبد الغفور لاری پسر ہمیشہ مولانا عبد الرحمن جہی قدس سرہ چنین نوشتہ کہ: ہفت روز گذشتہ بود کہ حضرت بابا صاحب قدس سرہ افطار نگردہ بودند و در حالت کمال فاقہ [و جوع] بخدمت و ملازمت حضرت شیخ خواجہ قطب الدین قدس سرہ روانہ شدند و تعلیم چوبین در پای داشتند۔ اتفاقاً پای ایشان بلغزید و بر زمین افتادند و کلمہ اللہ اللہ اللہ از زبان ورفشان مبارک ایشان جاری بود و پارہ گل بدہان ایشان رسید و تمام شکر شد۔ از آنجا برخاستہ چون بخدمت شیخ رسیدند۔ حضرت خواجہ قطب الدین قدس سرہ فرمودند کہ: ای فرید الدین مسعود! بدین پارہ گل کہ بدہانت رسید، عجب نیست کہ حق تعالی وجود ترا گنج شکر گردانیدہ باشد و ہموارہ شیرین خواہی بود۔ حضرت خواجہ فرید الدین قدس سرہ تسلیات بجا آوردہ و شکر حق تعالی گفت۔ پس چون از حضور شیخ برخاست، بہر جای کہ می رسید از مردمان می شنید کہ: حضرت خواجہ شیخ فرید الدین گنج شکر می آید و بدادن بفتح بای موحده و ضم واو نام شہرست در ہندوستان و او دھشخ ہمزہ و وال نام و بی است قریب دہلی و در وجہ تسمیہ چراغ دہلی ہم اختلاف وجوہ است و اشہر آنکہ وقتی از کمی روغن چراغ قریب مردن رسید۔ بخادم فرمودند کہ: بجای روغن آب دران انداز۔ پس آن چراغ بدان آب همچون روغن روشن بود و نیز حضرت سلطان المشائخ قدس سرہ روزی ذات ایشان را چراغ فرمودہ بودند۔ باین معنی کہ: چراغ را پشت و روی نباشد، بلکہ ہنگی روی باشد۔ (۳۹)

بدانکه خواجہ مودود چشتی (۴۰) فرزند خواجہ ابو یوسف چشتی (۴۱) است و ایشان خواهر
 زاده حضرت خواجہ ابو محمد چشتی (۴۲) اند و ایشان فرزند حضرت خواجہ ابواحمد (۴۳) اند و حضرت خواجہ
 ابواسحاق چشتی (۴۴) از ان گویند که سر سلسلہ چشتیان اند و وطن ایشان ملک شام است و چون
 اسامی مشائخ [را] تحقیق نمودم - خود بدولت در آخرد کر شرح اسامی فرمودند که: حضرت شیخ یحیی
 مدنی قدس سره (۴۵) ابن الابن حضرت شیخ محمد (۴۶) است [رضی اللہ عنہ] که فرزند را
 این نعمت نہ رسید و بہ نسیب نصیب شد و شیخ محمد ابن شیخ حسن محمد (۴۷) است و ہکذا - شیخ حسن محمد و شیخ
 جمال الدین (۴۸) و شیخ محمود (۴۹) با ہم دیگر قرابتی دارند -

بدانکہ از حضرت سلطان المشائخ قدس سره تا حضرت شیخ یحیی مدنی قدس سره ہمہ [م
 مشائخ] سید حسینی بخاری (۵۰) اند و حضرت شاہ کلیم اللہ جہان آبادی (۵۱) و نظام الدین اورنگ
 آبادی (۵۲) قدس سرہما ہر دو قریشی ہاشمی اند و مکان شش خواجہ یعنی از حضرت شیخ سراج [الحق
 و] الدین (۵۳) تا حضرت شیخ مظہر اللہ التام الصمد شیخ محمد قدس سرہ در گجرات جنوبی است -
 رضی اللہ عنہم (۵۴)

اصل: بندہ لو بہت اول کہ برکاتِ اعلیٰ حضرت قبلہ خویش خواجہ نور محمد مدنی رضی اللہ
 عنہ بہت مہار شریف را ہی شدہ بشرف زیارت حضرت قبلہ عالم [و عالمیان کعبہ جہان و
 جہانیاں] قدس سرہ مشرف شدہ بودم - در آن ایام بندہ را عارضہ تپ و تی لاحق شد - چنانکہ اکثر
 اوقات حضرت قبلہ من بیمار ان خود تا کید فرمودند کہ: در تلافی و استرضائی این کس سرگرم باشید و خود
 بدولت ہم وقت بوقت از حالت بندہ استفساری فرمودند و در خاطر مگذشت کہ من باین ملک در
 حضور قبلہ عالم قدس سرہ و خدمت حضرت قبلہ خویش جہت تحصیل سعادت آمدہ بودم - حالاً
 کارم از سبب این عارضہ دگرگون شد کہ حضرت قبلہ من را از ہر نوعی توجہ خاطر فیض مآثر باین بندہ می
 باشد و ہر وقت در استفسارِ حال [من] مرحمت ارزانی می فرمایند - کارم معکوس شد کہ از سبب من

اوقات شریفہ حضرت قبلہ من ہم ضائع می شوند۔ از این معنی دل تنگ شده بخندیت حافظ صاحب
حافظ محمد سلطان پوری [رضی اللہ عنہ] این حالت را [الف] بیان نمود و گفتیم کہ: سعادت من
اکنون در این صورت است کہ مرخص شده بخانہ خود بازگردم و سعادت شرف محبت و فیض زیارت
ہر دو قبلہ [رضی اللہ عنہما] اگر طالع مساعدت نمود، بوقت دیگر حاصل خواہم نمود۔ حضرت
حافظ موصوف فرمودند کہ: این صلاح درست و نیک است۔ آخر بر این معنی جازم شدم و بخندیت
حضرت قبلہ خود مشرف شدہ عرض کردم کہ: بندہ را اکنون رخصت شود تا از شوی من اوقات
شریفہ [ذات] سامی بضاع نرسد۔ خود بدولت فرمودند کہ: اگر ملال خاطر از سبب مرض باشد، اینجا
حکیمان موجودند و مبلغ ادویہ بفعل الہی ہم پیش از پیش است۔ پس دوا و معالجہ باید کرد و اگر ملال تو
از این سبب است کہ مباد اینجا بحرم و از خویشان دور افتم۔ پس برای مرگ اینجا می مایمہ غلامان حضور
عالی تمام از دل و جان خوابان مستقیم کہ: خداوند تعالی چنان خواہد کہ موت یاد پیش حضور حضرت قبلہ
عالم و عالمیان [رضی اللہ عنہ] بوقوع آید کہ ازین فائق تر پیج سعادت نیست و اگر ملال تو از
سبب غم اہل و عیال است کہ خرچ ایشان در خانہ اندک است۔ پس خودی دانی کہ دایستگان در حاجی
پور از اہل و بیگانہ از حد بسیار اند و خرچ [ایشان] مقدار پنج شش صاع غلہ گذاشتہ آمدیم۔ حق تعالی
بکرم عام خویش کفیل ارزاق بندگان است، بما و تو وابستہ نیست۔ بسماغ این اجوبہ شافیہ تمام
جمل و شرمسار شدم و باز دم [بر] نیاوردم و تمام این حقیقت را پیش حافظ موصوف بیان نمودہ عزم
سابق رانخ کردم و ملازمت [حضور عالی] حضرت قبلہ خود و استحصال زیارت حضرت قبلہ عالم
قدس سرہ را مقدم داشتم و عارضہ تب را بر خود گوارا ساختم کہ ہر چہ بادا باد۔ از اینجا نمی روم، خصوص
در بارہ فتح عزم اول مؤید قوی تر از این امری دیگر شد کہ بیشتر ازین بوقت شب بعد از مغرب کہ
عشاء قریب آمدہ بود۔ حضرت قبلہ عالم کعبہ معظم قدس سرہ بتقریب قضای حاجت بول و استنجا
بیک خادم در آن مکان کہ من نشسته بودم، رونق افزای شدند۔ بندہ برخاستہ در پیش حضور حاضر

شد. خود بدولت از راه بنده نوازی متوجه حال این غلام شدند که: چه مطلب دارید؟ این بنده عرض کرد که: این غلام برکاب حضرت پیر و سنگیر خود بحضور عالی برای استحصال فیض و سعادت دارین آمده بود. اکنون از سبب عارضه تب و لم در ملال است. می خواهم که بنده را رخصت فرمایند. فرمودند: یاران جنوبی را آب و هوای این ملک البته مخالف می افتد. ملال نکنید که اینجا حکیمان موجود اند، معالجه کنانیده خواهد شد. چون نفسم غالب و شیطانم طالب بود، گستاخ شده باز بعرض رسانیدم که: ملال از حد زیاده دارم. فرمودند: خیر فردا هر چونکه مرضی شما باشد بوقوع آید. پس خود بدولت از آنجا روانه بر مکان خاص شدند و من هم شرمنده بجای خود باز آمدم. یار غار و دوست غمگسار میاں صاحب میاں محمد یار قوم مہار (۵۵) که یکی از خواجہ تاشان این بنده بود [و سبق شرح لمعات (۵۶) مولانا جامی را با من در خدمت حضرت قبلہ خود سامع بودی]، در آن وقت نزد من نشست بود، مرا ملامت کردن گرفت که این قدر گستاخی در جناب عالی حضرت قبلہ عالم قدس سرور نباشتی نمود که برخلاف مرضی مبارک حضور اعلیٰ ثانیاً عرض رخصت کردی. پس من پشیمان شده تادم شدم و تمام شب در اضطراب ماندم و با خربش غفلت خواہم چنان گرفت که نماز فجر بر من تنگ شد و برلی کوزه و آب وضو از جلی خود بیرون جستم. چه [ی] بگویم که حضرت قبلہ دارین و شفیع دارین حضرت خواجہ من بردر حجرہ شریفہ خلیف و ضوی سازند. از معاینہ این صورت نوعی تسل بلم رسید کہ با آنحضرت در نماز اقتدای خواہم کرد. چون وضو کردم [و] بمسجد روان شدم. در اثنای راه بانواہ طلوع آفتاب عالم تاب حضرت قبلہ عالم قدس سرور دیدہ را روشن گردانیدم کہ از مکان خاص [۵۷] خلیف سنی مسجد مبارک می آمدند و حافظ صاحب [رضی اللہ عنہ] ہم در آن وقت حاضر شدند و ہم این صاحبان سنت فجر گزاردند و جماعت فرمودند. چنانچہ حافظ صاحب امام شدند و ہر دو [حضرت] قبلہ قدس سرور مقتدی [شدند] و بوقت صف ساختن حضرت قبلہ عالم از راہ کرم بنده را از دست گرفته فیما بین استانیدند و این مثال مناسب حال شکستہ بال شد، برہ از خوف گرگان در میان دوشیر استادہ ایمن گردید. الحمد للہ علی ذلک ○

بعد از فراغ نماز حضرت قبله عالم رضی الله عنه تشریف بمکان خاص بردند و حضرت قبله من بحافظ صاحب فرمودند که: هرگاه حضرت قبله عالم از اوراد و لوافل و اشغال [خویش] فارغ شوند و در حجره [مبارک] بیایند، اشارت به بنده نموده فرمودند که: همراه این کس رفته از حضور مرخص گنایند و خود بدولت در حجره شریف تشریف بردند و حافظ صاحب [مکرم] مشفق باینده در محفل مبارک تا وقت اشراق جلوس [ارزانی] فرمود و این معنی باظهار آورد که: مادر خدمت حضرت شیخ [تو] در باب رخصت شما بوجه احسن عرض کرده ام و آنحضرت صلاح مارا پسند فرموده است. آخر الامر چون وقت معلوم رسید. حضرت حافظ صاحب بنده را بر دو حجره مبارک حضرت قبله عالم قدس سره بردند و در حجره پیش از ما و آمده بودند و بزرگ یکی امام مسجد مبارک حضرت قبله عالم مولوی غلام علی (۵۷) و دیگری مرد بزرگ سپیدریش از خویشاوندان حضرت محبت النبی محبوب رب العالمین مولانا صاحب [فخرالدین رضی الله عنه] در خدمت عالی [مشرف] نشست بودند. چون حافظ صاحب و بنده در خدمت عالی مقیمش انوار دیدار شدیم، بجز نشستن ما خود بدولت فرمودند که: بسوی خانه تیزی است. بنده را از شرم گستاخی و دشمنه چشم تر شد و بغرض رسانیدم که: خیر هرچونکه خوبی بنده باشد، بدان عمل آرم. پس حضرت قبله عالم را که در بی رحمت بودند. برحالی بنده تمام شفقت آمده و بر لفظ مبارک سه بار این دعا را خیر راندند که حق تعالی ترا در این جهان و [در] آن جهان خوش داراد. حافظ صاحب و آن دو بزرگ و این بنده آمین آمین گویان بودیم. پس ازین دعا فیض انتمای که کفیل سعادت دارین من عاصی بود و بنده آن را وسیله نجات خود مقرر ساخته است. برسم خوش طبعی بر زبان مبارک آوردند که: بروید. چون هوای وطن بشمارسد، این عارضه دفع خواهد شد. این قدر فرموده برخاستند که: بیایند که شمار در حجره میاں صاحب، یعنی حضرت قبله [حقیقی و کعبه] تحقیقی [من مرخص گردانیم. پس حافظ صاحب و بنده در عقب حضرت قبله عالم قدس سره روان گشتیم. خود بدولت برای ترخیص بنده در حجره مبارک حضرت قبله من آمده جلوس فرمودند و در دی

مبارک بسوی حضرت قبله من نموده فرمودند که: اتفاق حسن و نیکو شد که فرزند حافظ صاحب، [یعنی] میاں محمد مسعود (۵۸) همراه ایشان، یعنی این بنده باز بخانه معاود شود که خورد سال است و اینجا از تمامی ایام سفر طول نباشد۔ قصه کوتاه بنده و محمد مسعود از خدمت ہر سہ خداوند نعمت [رضی اللہ عنہم] مرخص شدہ روانہ یوں کشیم و ہر شب کہ در راہ گذاریم از ہر جہاں سودہ بودیم و توجہ و کرم ایشان براورین بنده بود، اگر آن را [بہ] بیان آرم کلام سر بطوالت می کشد: و المعامل یکفیدہ الاشارة [و] چون از موضع اوج متبرکہ عبور دریایی چناب کردیم، عارضہ تپ کہ در اثنای راہ لاحق بود، بحر عبور دریای حسب فرمودہ حضرت قبلہ عالم [رضی اللہ عنہ] چنان دفع گشت کہ: گویا نبود و بعد از مدت یک ماہ کم [و] بیش حضرت قبلہ عالم باین ملک تشریف آوردند و عالمی فیض یاب برکات گشت و این [۶ الف] بنده برگذراوج متبرکہ مستفید انوار و فیض یاب ویدار حضرت قبلہ عالم و حضرت قبلہ خود [رضی اللہ عنہما] گردید۔

وقتی کہ بنده [بہ اقدام بسوی] حضرت قبلہ عالم مشرف شد، از مردم [دور برای استیجا] رفتہ بود۔ از راہ خوش طبعی فرمودند کہ: از آن عارضہ عافیت شدہ است۔ عرض کردم: بلی صاحب! حسب فرمودہ ذات شریف چون ہوائ وطن بہ بنده رسید، خیریت شد۔ روی مبارک از بنده برگردانیدند۔ شاید کہ این معنی ناپسند حضور عالی افتاد کہ کرامت و خارق ایشان را با ظہار آوردم۔ اتفاقاً حضرت حضرت قبلہ من قدس سرہ بعد از عبور دریای از حضرت قبلہ عالم قدس سرہ واپس شدند و بوجہی در راہ توقف شد و حال [آنکہ] در عبور دریای سبقت نمودہ بودند۔ چون پس از زمانی بخند مستر حضرت قبلہ عالم رسیدند۔ آنحضرت خوش طبعی فرمودند کہ: میاں صاحب خود بخیر شدہ در راہ شاغل بکن می شوند و مردم را بسوی منزل روان می نمایند۔

بعده ذکر در سرقتہ چیزی از مسجد در میان علما آمد [و] یک عالم گفت کہ: مسجد جای حرز و محافظت نیست۔ لہذا قطع ید سارق از مسجد شرعاً لازم نیاید۔ خود بدولت شنیدہ این جواب ردی

مبارک سوی قبلہ من آورده فرمودند کہ: مسئلہ شرعیہ آیا چنین است؟ حضرت قبلہ من گفت: بلی صاحب! خود بدولت فرمودند: بجا است، اما بطرف دیگر می بریم، یعنی مسجد مبارک مکان خدا و خوان یغما است۔ (۵۹)

نقل: از بسیار معتبران استماع دارم کہ روزی در حضور [اعلیٰ] حضرت قبلہ عالم [ارضی اللہ عنہ] شخصی (۶۰) عرض کرد کہ: من صورت حالی بخواب دیدہ ام۔ تعمیر آن از راو کرم بیان فرمایند۔ خود بدولت علی الفور این بیت خوانند:

نہ شمم نہ شب پرستم کہ حدیث خواب گویم

چو غلام آقا بم ہمہ ز آفتاب گویم

آن سائل بسکوت ماند و یاران را حلقی و ذوقی پیدا آمد۔ این معنی از خواص ذوات

مشائخ ما است کہ از امور ظاہری اعراض دارند۔ (۶۱)

اصل: وقتی کہ [حضرت] شیخ المشائخ منظر وحدۃ وجود یعنی ذات شریف وجود مسعود حضرت قاضی صاحب ذوالجبد والمواہب ہمگی بحق شاعری قاضی محمد عاقل [ارضی اللہ عنہ] (۶۲) شادی صاحبزادہ [خود میاں صاحب] میاں احمد علی (۶۳) کہ مادر زاد ولی بود، در پیش نمودند و حضرت قبلہ عالم و عالمان قدس سرہ را و خلفای ایشان را، بلکہ علمای اطراف را دعوت کردند و شادی بر مثال جشن شادی بود و بندہ ہم حاضر شد۔ اتفاقاً حضرت قبلہ عالم قدس سرہ در محفل مسجد بیرونی کہ نزدیک مزار شریف حضرت قبلہ گاہ قاضی صاحب موصوف یعنی [میاں صاحب] میاں محمد شریف [رحمۃ اللہ] (۶۴) بود، جلوس فرمودہ بودند و ہجوم خلایق شادی و ذواہر بیست شعار دیدار حضرت قبلہ عالم از حد زائد بود، از دور در دل اند شدم کہ درین ہجوم چگونه روی مبارک حضرت قبلہ عالم را دریافت خواہم کرد؟ و مبادا کہ در آن محفل فیض منزل همچون مہبتان در انتظار ادراک ذات شریف ایشان حیرت زدہ شوم۔ آخر بدل گفتم کہ: بر یک دو پایہ بلندی محفل مسجد کہ بمقدار قامت

آدمی از زمین بلند بود برآمده، ملاحظه خواهم نمود که: آنحضرت کدام طرف تکیه اند؟ [برگاہ برپایه] اولین پای نهادم۔ حضرت قبلہ عالم از راہ کرم و اطلاع خطرہ ام چنان بی باعث قد فراز فرمودند کہ نظرم بر رخ مبارک افتاد [و بر] مثل پروانہ جست زدہ در اقدام آن شیخ اتام اقدام۔ این معنی خیلی از کرم و بندہ نوازی بود [و] مولوی صاحب مولوی احمد دین واعظ (۶۵) کہ [در] باب وعظ و نصاحت و بلاغت ضرب المثل زمانہ بود و در آن ہنگامہ حاضر بود۔ (۶۶)

روزی در خدمت حضرت [۶] ب [قبلہ عالم قدس سورہ بی تحاشا عرض کرد کہ: حضرت غوث الثقلین محبوب سبحی فی شیخ عبدالقادر جیلانی قدس سورہ (۶۷) در کتاب غنیۃ الطالبین (۶۸) نوشتہ کہ: طعام المرید حرام علی الشیخ (۶۹)۔ پس شما حضرت! بہ چہ [وجہ] دعوت مریدان قبول می فرمائید۔ حضرت قبلہ عالم فی الفور جواب فرمودند کہ: از جملہ مریدان عالم همچون اصحاب کرام [ارضی اللہ عنہم] کسی دیگر شدنی نیست و مردار مشائخ سید کائنات صلی اللہ علیہ وسلم است کہ پیچ شیخ دولی بخاک پای [ایشان] نتواند رسید و چون خواجہ عالم صلی اللہ علیہ وسلم خود دعوت اصحاب را قبول فرمودہ اند و طعام ایشان تناول نمودہ، پس برہی ما ہمیں حجت شافی [و] کافی است۔ پس مولوی مذکور باین جواب لا مردلہ چنان دم بخود شد کہ یارای دم زدن نداشت۔ چون حضرت قبلہ عالم قدس سورہ بعد از فراغ [شادی] عاید در یاسمت گزہی اختیار خان (۷۰) شدند۔ در اشای سواری روی مبارک بسوی حضرت قبلہ من نمودہ فرمودند کہ: میاں صاحب! ما جواب ظاہری دادیم، کلام شیخ [عبدالقادر] را تا ویلی باید کرد کہ البتہ معنی دیگر دارد۔ درین وقت حضرت قبلہ من عرض کرد کہ: آری صاحب! از بزرگان و مولویان کہ بر کاب عالی می روند، بوقت فراغت تحقیق این معنی تواند شد۔ آخر بعد از مطالعہ بسیار و مناظرہ بی شمار حسب مرضی حضرت قبلہ عالم قدس سورہ (۷۱) سخن بر این مقرر شد کہ: معنی کلام شیخ آنست کہ مرید را در تناول طعام البتہ خواہش نفسانی عارضی می باشد و شیخ بدرجہ نہایت رسیدہ [باشد] و ہر کارش برای

رضای حق باشد، بلکه فاعل آن ذات باری باشد و بنده بمنزل آله۔ پس شیخ را تناول طعام بخوابش
نفسانی حرام است، بلکه خوردن او بر ای امتثال امر الہی: کلموا و اھسروا (۷۲) می باشد۔ پس
خوردن طعام بخوابش نفسانی مرتفع را حزنل است، از مقام خویش و مصب سالک ترقی است نہ
تنزل (۷۳)۔ هذا کلمہ مشہور سمعته عن کثیر من الاکابر ○ والحمد لله

○ علی ذلك

فصل دوم: در بیان مناقب حضرت قبلہ شیخ المشائخ خواجہ نور محمد ثانی رضی

الله عنه

اولاً در این فصل جبر کا و جہد نارتقات کریمہ آنحضرت [قبلہ] قدس سرہ می نویسم کہ از
راہ بندہ نوازی باین غلام ارقام فرمودند ورقہ ہای آنحضرت زیادہ ازین بود، اما بعضی از من گم
شدہ، [پس] آنچه موجود است در نگارش می آید۔

رقعہ اول: فضائل و کمالات مرتبت فصاحت و بلاغت منزلت مجمع مکارم اخلاق منبع
محاسن و اشفاق مشفق [مکرم] میاں صاحب میاں محمد جیو حفظہ عما کرہ ہموارہ بمرضیات حق جل و
علا موفق بودہ از مکارہ اوسمانہ مصون و مامون باشند۔ از فقیر نور محمد بعد از تسلیمات مسنونہ آنکہ
چون از راہ مہربانی نامہ نامی ارسال فرمودہ بودند، رسید۔ اہتہاج بی اندازہ بخشید۔ جزاکم اللہ
تعالیٰ خیر الجزاء۔ آئندہ ہم بدین منوال گاہ گاہ یادآوری می فرمودہ باشند۔ حق تعالیٰ ایشان
را بمرضیات خویش موفق داشتہ حب ذاتی عطا فرماید و دعا فرماید کہ حق تعالیٰ این داعی را از تضییع
اوقات مصون داشتہ خاتمہ خیر نصیب کناد والسلام و بخندت میاں [صاحب میاں] غلام محمد
جیو (۷۴) [نام پدر این ذرہ بی مقدار] تسلیمات مطالعہ باد و این فقیر را بایشان کاری است، اگر

فراغت شود از اینجا شده بروند والسلام۔

و در لفظ تضييع اوقات التزاماً اشارت واضح بموشال این بنده است که همواره در غفلت می گذارد، و گرنه آنحضرت [قبله رضى الله عنه] همواره کلی مشغول مع الله بودند۔

رقعه دوم: فضائل و کمالات مرتبت فصاحت و بلاغت منزلت مجمع مکارم اخلاق منبع محاسن و اشتقاق مشفق مکرمی میاں صاحب میاں محمد جیو حفظ عما کره همواره بمرضیات حق جل و علا موفق بود، از مکاره اوسمانه مصون و مامون باشند۔ از فقیر نور محمد بعد از تسلیمات مسنونہ [ع الف] مشتاقانہ آنکه چون از راه مهربانی نامہ نامی فرستاده بودند، رسید۔ ابتهاج کشید۔ جزاکم الله [تعالی] خیر الجزاء۔ حضرت سلامت فقیر عازم [مضمم] بود که نزد شما آمده چند شب [با] خواهد گذرانید، لیکن قسمت آب خورد بصوصب دیگر بود که شما آمدن نشده معاف فرمایند۔ الامور مرهونہ باوقاتہا بیت مولوی معنوی [رحمتہ الله تعالی] آصب عین داشته باشند:

هر چه غیر از شورش و دیوانگی است

اندریں ره دوری و بیگانی است (۷۵)

مہمکن در یاد حق تعالی کوشیده باشند کہ وسیلہ سعادت کوئین است [و] بدین سبب مستحق جذبہ می شود و السلام [و] بخدمت میاں صاحب و جمیع کرم فرمایان تسلیمات معروض باد و در تتمہ رقعہ ارقام فرمودند کہ حضرت سلامت نسخہ نسخہ الارواح (۷۶) فرستاده شد ملکہ ایشان [است] مطالعہ نموده باشند و کتاب عوارف المعارف (۷۷) ہم ارسال شده ان شاء الله تعالی بسلامت خواهد رسید۔ چند روز نزد خود داشته بزودی ارسال دارند و السلام۔

رقعہ سوم۔ فضائل و کمالات مرتبت فصاحت و بلاغت منزلت مجمع مکارم اخلاق منبع
محاسن و اشفاق مشفق میاں صاحب میاں محمد جیو صانہ عمادالہ ہموارہ ہر ضیاء حق جل و
علامہ مفتی بودہ از مکارہ اوسجانہ مصون و مامون باشند۔ از فقیر نور محمد بعد از تسلیات [مستونہ]
مشتا [قا] نہ آنکہ چون از راہ مہربانی و کمال عاطفت نامہ نامی ارسال داشتہ بودند، رسید۔ جزا کم
اللہ [تعالیٰ] خیر الجزاء۔ جریان حالات اینجاى بفعل الہی بخیر است۔ خیریت و عافیت و
صفا و قی ایشان مطلوب۔ حضرت سلامت اوقات شریفہ را موزع دارند۔ وقت تعلیم، تعلیم و وقت
ذکر [و] من طلب وجد وجد منظور خاطر شریف فرمایند۔ مولوی معنوی [علیہ
الرحمۃ] می فرمایند:

سر شکستہ نیست سر را مہند
چند روزی جهد کن باقی بخشند
ہر چہ غیر از شورش و دیوانگی است
اندریں رہ دوری و بیگانگی است (۷۸)

ہر چند حصول مطلوب واسطہ فضل و عطای الہی است، لیکن جد و جهد در کار ضرور است
کہ عادت الہی چنین است:

گرچہ وصالش نہ بکوشش دهند
آن قدر ای دل کہ توانی بکوش

دعا فرمایند کہ: حق تعالیٰ خاتمہ خیر و محب ذاتی خویش جانبدن را نصیب کناد (۷۹) و
بخدمت قبلہ گاہ خویش تسلیات معروض سازند و مشفق میاں موسیٰ (۸۰) را سپردہ دانند کہ حق تعالیٰ

اور اعلم با عمل نصیب کردانا دوسو رۃ فاتحہ صد بار روزانہ [وقتِ عشاء] بہ نیت حصولِ علم خواندہ باشند و رقعہ علاحدہ در جواب نامہ میاں موسیٰ نہ نوشته شد، از تنگی وقت، معاف دارند و غلام رسول (۸۱) و مہربانان دیگر را سلام برسد۔

رقعہ چہارم: دستخطِ بزرگی دیگر بود کہ در بارہٴ این غلام دُعایِ خیر جہتِ شغایِ این بندہ از مرضِ بدنی مرقوم بود، اما در آخرِ آن بدستخطِ خاصِ خویش ہم این کلامِ بخشہ فرجام ثبت است کہ وقتِ فراغت از تعلیم تنہا شدہ مشغولی بکتنِ مباحانہ [و تعالیٰ] می نمودہ باشند:

اعتجل فالوقت سيف قاطع

وقتِ جوانی عجب وقت است، حقِ مباحانہ و تعالیٰ در بطالت نگذرانند۔ درین وقت ہر کاری کہ کندی توان کرد و پیری بسر خود مرضی است کہ کار کردن در آن مشکل و در حقِ این داعی دُعایِ خیر فرمایند کہ: حقِ تعالیٰ خاتمہ بخیر کردانا و عجب ذاتی جانتین راعطا فرماید:

ذکر گوی ذکر تا ترا جان است

پاکی دل بذکر یزدان است

ہر فکر کہ جز بخدا دوسہ دان

شری ز خدا بدار این دوسہ تا چند

گستاخی معاف والسلام و بخدمتِ میاں صاحبِ میاں غلام محمد جیو و میاں احمد جیو (۸۲) و سائر بزرگانِ تسلیمات برسد۔

این چہار رقعہ (ہا) بی کم و کاست در قلم آورده کہ تا یادگار حضرت قبلہ حقیقی [و] کعبہ حقیقی تکیہ و تولی کوئین [و] شفیع مشفق دارین این بندہ نزدی در [ہر] دو جہان باقی باشند و الفوض [ع] ب

امری الی اللہ ان اللہ بصیر بالعباد ○ (۸۳)

باز آدمیم بمقصد اصلی که ذکر مناقب آنحضرت بود رضی اللہ عنہ [وارضاه]۔

اصل هنگامی که بنده را بعد از فراغ تحصیل علم بشرف بیعت خویش سرفراز [ومتناز]

فرمودند۔ در آخر تلقین چنین فرمودند که اگر کسی از شما مسئله شرعی پرسد، از کتاب دیده بگوئید۔ از

تأثیر این لفظ مبارک هر جا که می باشم در سفر و حضر مردم از من مسائل شرعی می پرسند و بیان می کنم و

چون بخدمت باز مشرف شدم، از احوال طالبان علم که همراه بنده آمده بودند، استفسار نمودند۔ عرض

کردم که بعضی از ایشان بجای دیگر رفته اند۔ خود بدولت این بیت فرمودند:

گر بیای بیای که در بانی نیست

ور بروی برو که پاسبانی نیست (۸۴)

روزی یکی از غلامان حضور از سفر دور در حضور [عالی] برسید [ازو] پرسیدند که: تنها

آمدی؟ [او] عرض کرد: بلی صاحب! پس [خود بدولت] این بیت فرمودند:

شوق طواف کعبه چه در دامت گرفت

تدبیر زاد و راحله شد شد نقد نقد (۸۵)

وهم روزی این غلامی از غلامان حضور عالی عرض نمود که: من شخصی ناکاره ام و کسی

ندارم۔ پس طعام و لباس من بر خویشان من بمنزله مصادره است۔ خود بدولت این مصرع خواندند:

دیوانه باش تا غم تو دیگران خورد (۸۶)

و روزی در جواب استدعای غلامی که در باب باغ نواب غازی الدین گل هلی رنگارنگ

تکلفه اند، تماشای آن باید کرد۔ این بیت فرمودند که:

ما اسیران را تماشای چمن درکار نیست

داغ های سینه ما کم تر از گلزار نیست (۸۷)

اصل: یکبار که در موسم طفیلی آب [از] سمت مہار شریف باین ملک خود بدولت تشریف آوردند و در منزل کشتی سوار بودند و طفیلی آب بحدی بود کہ از مہار شریف تا بلدہ سیت پور (۸۸) و از آنجا تا بلدہ فاضل پور (۸۹) ہمہ سبیل عیش [بود] و دریای سندھ در عظیم امواج بود۔

چون عمر نیکو اثر تشریف آوردی آنحضرت قبلہ من قدس سرہ بمعبر بندہ رسید۔ بہ ہمراہی دوسہ یاران از یارے والی (۹۰) کہ جاگیر قاضی صاحب قاضی نور محمد کوریجہ مرحوم (۹۱) بود، بر منزل کشتی بمسکت سیت پور روانہ شدیم و نزد یک شہر رسیدیم۔ دیدیم کہ کشتی کلان بنظر آمد و ملاحان آن ہمہ جامہ شرعی، همچون صوفیان داشتند و سیمای صالحان پیدا آورده داشتیم کہ این کشتی البتہ [منزل] سواری آنحضرت باشد کہ ملاحان آن این لباس دارند۔ آخر ہم چنان بود کہ بدیدار فرخندہ آثار آن نجستہ اطوار قبلہ ابرار این قدر علامت صلاح در ایشان ہویدا آمدہ بود۔ پس بشرف [سلام و] اقدام بوسی مشرف شدیم و ہر دو کشتی باز روانہ سمت یارے والی شدند۔ از لطف و کرم در تمام راہ محاکات ذاتیہ بایمکات خویش و احوال پر سی بندہ [ارزانی] فرمودند۔

چون بوقت نماز ظہر بر کنارہ خشکی نزول میبشت شمول فرمودند و ہمہ یاران، نماز شاغل گشتند۔ بعضی یاران کہ تازہ بشرف زیارت رسیدہ بودند، در ادای ارکان صلوٰۃ نوعی تساہل کردند و تعدیل ارکان [را] کما حقہ بجا نیاوردند۔ خود بدولت فرمودند کہ: تعدیل ارکان نزد امام یوسف [رحمۃ اللہ علیہ] (۹۲) فرض است و بتکریر فرض، نماز از دست می رود۔ قومہ و جلسہ و رکوع و سجود و تسبیحات را درست بجا باید آورد، تا نماز بحال قبول رسد۔ پس ہمہ حاضران ازین معنی متنبہ شدہ سر رشته کار را حسب اشارہ شاد از سر نو بدست آوردند۔ (۹۳)

آخر شب در کوئلہ مہر علی (۹۴) افتاد و پیشہ در آنجا از حد زائد بود کہ ہیچ کس را بجل

استادان بر زمین نبود۔ در آن حین خود بدولت بقضای حاجت در جنگل رفتند و بنده و شخصی دیگر کوزه آب بدست کرده همراه رفیق و از زخم پشه بی قرار بودیم۔ چون از آنجا بعد از فراغ استنجا باز آمدند۔ بنده از این پشه شکایت کرد۔ آنحضرت تمام آسودگی بودند کہ: گویا پشه گرد آن ذات [ملکی صفات] برگزیده، از این معنی تمام تعجب شد و بعد از یک پاس شب ملاحان کشتی حضرت قبلہ [رضی اللہ عنہ] را روان ساختند و بنده بیرون قریہ یارے والی مرض شد و بعد از دوسہ روز کسی خبر آورد کہ آن کشتی برکنارہ دریای سندھ می رفت کہ طاقہ کشتی از ضرب چوبی جدا شد و کشتی قریب غرق شدن گشت و از مردم و اولیاء آمدہ بود کہ بہ یمن توجہ حضرت قبلہ من [رضی اللہ تعالیٰ عنہ] کشتی قرار یافت و طاقہ را باز درست کردند۔ در این اثنا [میاں صاحب] میاں محمد موسیٰ والا (۹۵) از یاران آنحضرت گفت [۸ الف] کہ این کشتی چگونہ غرق شدی کہ ہیچ کشتی اولیای اللہ گاہی غرق نشدہ است۔ خود بدولت بجوش آمدہ فرمودند کہ: ای میاں محمد جیو! کدام کس را درین کشتی ولی اللہ مقرر کردی؟ شاید کہ تو ولی باشی؟ ہمہ ساکنان کشتی از ہیبت آنحضرت چنان دم بخود گشتند کہ باز حکایت خلل کشتی در میان نیامد۔ غرض آنکہ: آنحضرت [قبلہ] قدس سرہ باوجود آن کمال کہ در ولایت ایشان احدی را از مسلمانان و کافران [هیچ] شکلی نبود، خود را چنان قاصر می داشتند کہ: گویا مبتدی اند و خوف حق بر دل ایشان تمام مستولی بود۔ چنانکہ از رقعات مرقومہ معلوم شدہ و این معنی کمال عبودیت است کہ او تعالیٰ شانہ بذات ایشان ارزانی فرمودہ [و] الحمد للہ علی ذلک ○

اصل: [و] مناسب این نقلی دیگر است کہ در مرض وصال در سیت پور تشریف آورده بودند و قصد آن داشتند کہ خود را در حضور [اعلیٰ] حضرت قبلہ عالم قدس سرہ رسانند، تا پیش حضرت قبلہ عالم قدس سرہ شربت وصال [را] بنوشند و چند روز در آنجا اتفاق معالجه از دست قاضی محمد عمر

حکیم (۹۶) افتاد۔ پس روزی کہ قاضی موصوف حضرت قبلہ من قدس سرہ راضع تمام دید، چشم تر کرده عرض نمود کہ: اوتعالیٰ بکرم خویش آن ذات را شقای کلی عطا فرماید کہ پس از حضرت قبلہ عالم قدس سرہ بر روی زمین خلیفہ برحق ذات مبارک شماست۔ خود بدولت بجوش آمدہ فرمودند کہ: چہ می گوئی ای قاضی؟ باز فرمودند کہ: خلیفہ آن کس است کہ مایہ ایمان خود را بسلامت برد [و] قاضی در گریہ شد۔ (۹۷)

اصل: چون بندہ در گاہ در نوبت اول بر کای فیض مآب حضرت قبلہ خود [ارضی اللہ عنہ] بسمت مہار شریف بزیارت حضرت قبلہ عالم [و عالمیان] قدس سرہ رانی بود۔ شی در موضع صالح پور (۹۸) کہ شیخ محمد قریشی مرحوم (۹۹) حضرت قبلہ من را در آنج دعوت نموده بود۔ ذکر بعضی مسائل و فوائد در حاضران مجلس حضرت قبلہ من قدس سرہ در میان آمد و مولوی صاحب مولوی نور احمد [رحمۃ اللہ] ساکن نوشہرہ (۱۰۰) و حافظ صاحب حافظ محمد سلطان پوری و قاضی حافظ یار محمد ساکن داؤد جال (۱۰۱) و غیرہ بزرگان این ملک ہمراہ [او] بودند۔ در مسئلہ اعداد: سبحان اللہ و الحمد للہ واللہ اکبر کہ بعد از ہر صلوٰۃ مکتوبہ موجب حدیث شریف خوانندہ شود و بضم کلمہ: لا الہ الا اللہ و وحدہ لا شریک لہ الملک ولہ الحمد و هو علی کل شی قدیر بعد و یکباری رسد۔ ثوابش در حدیث بعضی روایات مثل شمار نجوم است و بعضی دیگر زیادہ بحث افتاد و تعیین سی و سہ بار سبحان اللہ و سی و سہ بار الحمد للہ و سی و چہار بار اللہ اکبر برای نفع نقصان است کہ کمتر از آن نخواند و یا ثواب منوط باین عدد است کہ کمی و زیادتی در آن جائز نیست۔ آخر ہمہ بزرگان بر معنی اول اتفاق کردند و بندہ کہ خاموش بود، برای اظہار فضیلت خود گستاخ شدہ عرض نمود کہ: من در حاشیہ حصن حصین (۱۰۲) دیدہ ام کہ مصنف آن در حاشیہ این مصرع نوشتہ است:

من زاد زاد الله فی حسناته (۱۰۳)

خود بدولت که سابع سخن هر یک بودند کشف حق را چنان بایضاح آوردند که تعیین اعداد در او را و شرط لازم و منای حصول ثواب موعود است۔ بر مثال شخصی که گنج زر را در زیر خاک دفن کرده باشد و بعد از مدتی خواهد که آن گنج را بر آرد۔ [پس او را] باید که احتیاط کلی کند و حفر در آن جازند که خود نهاده باشد۔ زیرا که اگر بطرفی دیگر از چپ و راست یا پیش و پس نکند ز گنج را نیابد۔ پس همه [بزرگان] تسیم کردند و بنده از جسارت خود شرمند شد۔ فی فی این جسارت موجب رفع چهل بنده شد و چون نزدیک حاصل پور شرقی (۱۰۳) رسیدیم۔ شب در قریه موسومہ کہلوار (۱۰۵) افتاد۔ اتفاقاً مسجد آنجا شکستہ ریخته بود۔ خود بدولت منزل در حجره مسجد فرمودند و جای تنگ بود۔ چنانکه خود حضرت قبلہ و همه بزرگان در آن حجره بر زمین نختند و بوقت استراحت حضرت قبلہ این بنده اندام [و پایی] مبارک ایشان را بدست می مالید و من حکایت حال ماضی بعرض می رسانیدم کہ: فلان ثوبت کہ از حضور عالی مرض شدہ از راه کوئلہ مغللاں (۱۰۶) بخانه [خود] آمدم، و در راه تمام خطرہ دزدان بود۔ [بہ یمن شما حضرت] بخیریت در کوئلہ رسیدہ و در روزہ اش در مسجد نشسته بودم کہ آئندہ بوقت عصر [۸ ب] آمدہ مرا گفت کہ: اینجا نشیند و با من درون قلعه بیا سید کہ آنجا مسجد محفوظ و آب گرم تیار است۔ شب درون کوئلہ گذرانیدم و بتوجہ سامی ذات بزرگان آنجا در خدمت من دیاری دیگر بیچ و بقیقہ از طعام و لباس فرومگذار شدند و بوقت صبح دم کہ برخاستم، در تمام شہر غوغا بود کہ امشب دزدان بیرون از شہر مسافران را زخمی نموده مال او شان بغارت برده اند۔ این معنی کہ آن کس مرا درون [برود] سلامت مانندیم۔ از یمن ذات قبلہ بود و از آنجا کہ روانہ شدم [و] در اثنای جنگل راه گم کردم و شب تاریک شد [و] در صحن آن مہلکہ ناگہان راہ یافتم و بمنزل رسیدم، ہم از توجہ ذات سامی بود۔ خود بدولت از سماع این مدارج تمام تبسم می فرمودند، گویا کہ در آن سفر یمن بودند و آن ہمہ احوال بر ذات بابرکات ایشان جملہ ہویدہ بود۔

[نقل]: ومیای صاحب میاں محمد جوئیہ مرحوم (۱۰۷۷) کہ بعد از وصال حضرت قبلہ
 من [رضی اللہ تعالیٰ عنہ] مدتی در مجاورتی حضرت قبلہ گذرانیدہ برحمت حق پیوستہ است۔
 حکایت می کرد کہ: من بعد از نماز عشاء در مسجد کهلواری در آن شب مذکورہ بوظیفہ شاغل
 بودم۔ چون بعد از فراغ برای نختن بر در حجرہ مذکورہ آمدم۔ ہمہ یاران در خواب رفته بودند، مگر ذات
 حضرت قبلہ قدس سرہ کہ بیدار دل بودند از آمدنم واقف شدہ مراجعہ بیشتر خواندند و اشارت بہ پس
 من کردند کہ: بگیر این چہار پای را۔ چہ [ی] [نیم] کہ چہار پای از غیب بر در حجرہ صحر شدہ است و در
 آن وقت هیچ کس [موجود] نبود کہ چہار پای او آورده باشد۔ من دست بآن چہار پای [زده]
 بآنحضرت [قبلہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ] اشارت بدست کردم کہ: جای چنان تنگ است کہ آدمی
 بہ آدمی فراہم آمدہ است۔ چہار پای کجا اندازم و تخم؟ [خود بدولت اشارت] فرمودند کہ: جای
 چہار پایہ این چہار پای بدست تفحص کردہ در میان سرمایہ یاران [چہار پای را] فراز کن و
 تحسب۔ باز عرض کردم کہ: جای تمام تنگ است، مبادا کسی از پہلو بہ پہلو دیگر جہد و [اورا] ایذای
 رسد و مرا بی اوب مقرر کنند۔ از این واسطہ مرا سرمایہ بیرونی منظور است کہ بیرون خفتہ باشم۔ خود
 بدولت دست مبارک بر سینہ تازمین نہادہ اشارت فرمودند کہ: این معنی بذمہ ماست، بی وسوسہ
 چہار پای فراز کردہ اینجا خواب کن۔ پس بحکم: الامر فوق الادب چہار پای در میان سرمایہ
 بزرگان نہادہ نخفتم [و] بوقت سحر ہمہ کس در خواب بودند کہ آنحضرت [قبلہ] قدس سرہ برخاستہ
 مرا بیدار کردند و تجدید وضو فرمودہ شاغل شدند۔ بعدہ ہمہ یاران بر پی و خائف و ذکر جہر بیدار شدند
 و من کہ آن چہار پای را بیرون آورده نہادہ بودم بوقت صبح باز ملاحظہ کردم کہ تا پیدا [شدہ] بود۔ پس
 آمدن و رفتن [آن] چہار پای مذکورہ از خوارق حضرت قبلہ بود رضی اللہ [تعالیٰ] عنہ۔
 نقل از سیادت پناہ سید شاہ محمد (۱۰۸۸) ساکن قریہ حاجی محمد اکرم ڈہا کہ یکی از غلامان
 حضرت قبلہ من [رضی اللہ عنہ] بود۔ آنگاہ یکبار کہ حضرت قبلہ من سمیت ملتان شریف عازم

بودند، در خانه خود دعوت نمودم - کرم فرموده اجابت فرمودند و منی آن شب بملاقات عمدة العلماء زبدة الصلحاء حافظ محمد اسمعیل [رحمة الله تعالى] (۱۰۹) تشریف آوردند که بخندیت ایشان علاقه شاگردی داشتند - دوشب به صحبت ایشان گذارده بنده را امر فرمودند که در خدمت ایشان برای رخصت ماعرض کن - چون بعرض رسانیدم - حافظ صاحب گرم دل شده فرمودند که: بلی! این میاں صاحب فقیر است از صحبت ملایان ملل دارد - پس خود بدولت مرا اشارت کردند که: بار دیگر عرض کن - آخر دوشب دیگر هم میمان حافظ صاحب شدند - تا آنکه خود حافظ صاحب [رحمة الله] آنحضرت را فرمودند که: خاطر ما مهاجرت همچون شمار ویشن [را] بسا دوستی دارد - ازین جهت شمارا چند شب میمان داشته ایم و بطریق التماس با آنحضرت گفتند که: از حقیقت درویشی و پیر پرستی شما بوجه احسن واقف هستم - چیزی از برکات و حسنات خویش بما هم ارزانی کنید - آنحضرت از راه ادب استاذی ایشان فرمودند که: او تعالی از همه وجوہات شمارا موفق بالخیر نموده حاجت تلقین نیست - باز حافظ صاحب متمس شدند و آنحضرت تادیری در جواب توقف فرمودند -

آخر الامر گفتند که: بحسب امر شما عرض می دارم که لوافل او امین بعد از [۹ الف] مغرب گذارده باشید - حافظ صاحب سر برآ دروه چنین فرمود که: خوب ارشاد شده است که من این لوافل [را] وظیفه ندارم و شمارا این حسنہ رببری کرده اند و از لور باطن گفتند - رحمت حق بشما ارزانی باد -

نقل است از میاں محمد جوئیہ مجاور آنکه چون حضرت قبلہ قدس سرہ حمیہ اسباب شادی برخوردار قوی طالع بلند اقبال صاحبزاده [حافظ صاحب والامناقب] حافظ محمد جیو طسال عمره [وزاد بر کسله] (۱۱۰) در پیش فرمودند و سکونت بر کناره قطب و او داشتند و حضرت شیخ المشائخ غیاث العاشقین سند الواصلین حضرت قبلہ عالم و عالمیان خواجہ صاحب پیر خود را از مہار شریف و سائر بزرگان و خلفای حضرت قبلہ عالم قدس سرہ را و دیگر خلائق بی شمار را دعوت فرموده

بودند و با وجود آنکه غارتیان همه متاع و اسباب شادی را قبل از آن بغارت برده بودند و خود بدولت از حالت سابق هیچ گونه متغیر نشده بودند، بلکه آن غارت را بمعنی تجارت تصویری کردند که: در ضمن آن فیوضات الهی و برکات نامتناهی از پرده غیب برآ نحضرت [قبله رضی الله عنه] رونما شده بود. چندان اهتمام به آن شادی داشتند که بشریف آوری حضرت قبله عالم قدس مسره و سائر بزرگان همچون گل تازه خرم حال بودند که اسباب شادی از سابق زیاده حاضر بود.

چنانکه این بنده را قم حروف هم در آن وقت در حضور عالی حاضر و از کثرت عالم اهل دعوت حیران بود که: این جنود الله از کجا آمده [است]؟ که از هر دو کناره قطب واه در همه عمارات، بلکه در میدان زمین همه جای لشکر بافراهم آمده بود [و] میاں محمد موصوف مرحوم می گفت که: بعد از تیاری انواع طعام از هر گونه که چند کوشه پخته شده [بود]، مرا ارشاد دادند و رسانیدن طعام [به] هر کس از شاه و گدا صادر شد. چنانکه بعد از ظهر درین خدمت سرگرم شدم و بهر کس میدادم و طعام دیگر ساعت به ساعت کار پردازان این شادی نزد من آورده می نهادند. از هر گونه هیچ کمی نبود، اما بوقت عشاء کار پردازان در تیار ساختن انواع اطعمه در مانده شدند [و نان باکم تر شدند] و هنوز به نیمه لشکر [دعوت] طعام [بهم] نرسیده [بود]، اندیشه مند شده بحضور عالی رفته عرض رسانیدم که طعام کمتر شده و اکثر عالم را هنوز نان و ادنی ست. خود بدولت از جای برخاسته بر سر آن طعام نزول فرمودند و مرا ارشاد نمودند که: جای که دست من در میان انبار اهل نان در آرم، تو از آنجا از دست من گرفته بجای دیگر نهاده یا ران را بدادن اشارت کن. پس من هم چنان بر حسب مرضی مبارک دست در میان نان های آوردم و برداشته بر جای دیگری انداختم. در یک ساعت از آن طعام اندک چندان انبار اهل نان بر مثال پشته بلند یک جا جمع شدند که موجب حیرت نظر گیاهان شد. آخر خود بدولت از آنجا برخاسته بمسجد رفتند و [من] بعد از دوسه گزری همه لشکر طعام رسانیده منادی کردم که: اگر کسی را طعام نرسیده باشد، آمده بگیرد [و] هیچ کس جواب نداد که: من نگرفته ام. آخر آن طعام بی

شماره پسا کین و اهل قریه رسانیدم و فارغ شدم۔ این خارق حضرت قبلہ [رضی اللہ تعالیٰ

نے] بود کہ موجب رسوخ عقیدت خلایق شد و الحمد للہ علی ذلک ○

[نقل] و مثلی این خارق از [آنحضرت قبلہ] بسیار بار بوقوع آمده، چنانکہ در ملک

سنگھڑ غلامی از غلامان حضرت قبلہ من دعوت آنحضرت [قبلہ] کردہ [بود] و بحسب اندازه
خادمان حضور [عالی] طعام از نان و اداام بمقدار دوازده نفر تیار نموده اند تا وقت شب زائران
حضرت قبلہ من [رضی اللہ عنہ] زیادہ از صد نفر فراہم آمدند و صاحب دعوت کہ مرد مسکین بود،
بجضور عالی عرض نمود کہ: طعام تمام اندک است و مردم بسیار۔ خود بدولت تبسم نموده فرمودند کہ تسلی
کن [و] بوقت احضار طعام دست مبارک خود را در طعام آوردند [و] طعام چندان وافر شد کہ: ہمہ
زائران، بلکہ باہلی شہر ہم رسید۔ (۱۱۱)

[نقل] است از [میاں محمد جوئیہ موصوف مرحوم] می گفت کہ: روزی حضرت قبلہ قدس

سیرہ بیرون از مسجد زہر چہاندن چوبین قیلولہ فرمودند و من در آنجا بر کنارہ قطب دہ نزدیک
آنحضرت بخواب رفتم۔ بوقت نماز ظہر در پیش خدمت بیدار شدہ نشسته بودم کہ در خاطر من بی باعث
گذشت کہ: سبحان اللہ امروز در عالم دنیا از فیض حضرت قبلہ ماہمہ غلامان [زندہ از ہرگونہ]
مستفیض [و] ہستم۔ فردا پس از وصال آنحضرت [قبلہ] اگر ما غلامان زندہ مانیم، حال ما
چگونہ خواہد بود و آیا این توجہ و کرم حالی در بارہ ما بہ چہ خواہد بود؟ خود بدولت روی مبارک سوی من
آورده فرمودند کہ: ای فلان! این اندیشہ کن کہ اہل اللہ در حین حیات [خویش] دو حصہ شاغل و متوجہ
بحق [تعالی] باشند و یک حصہ متوجہ بپاران خود و بعد از وصال دو حصہ متوجہ بپاران باشند و یک حصہ
بند اوند تعالی و گاہ باشند کہ بوقت ضرورت آن یک حصہ [توجہ] ہم [ہمگی] بسوی یاران عائد گردد۔
پس ازین اشارت در یافتیم کہ وصال حضرت قبلہ قدس سرہ پیش از مرگ [من] بوقوع آمدنی
است، لیکن مرا تہنیتی خاطر حاصل شد کہ توجہ حضور [عالی] در بارہ ما غلامان زیادہ از سابق خواہد بود و

مناسب این نقل نقلی دیگر است۔ (۱۱۲)

[نقل] که روزی حضرت قبله با غلامان در مہار شریف در حجرہ خاص خویش نشسته بودند۔ حضرت صاحبزادہ گوہر بحر حقیقت سالک سالک طریقت حضرت نورالہمد شہیدؒ نور اللہ [تعالیٰ] مرقده (۱۱۳) در آن مجلس حاضر بودند کہ حضرت قبلہ من برای زیارت حضرت قبلہ عالم [رضی اللہ تعالیٰ عنہ] از آنجا ارادہ برآمدن کردند [حضرت صاحبزادہ صاحب دویہ نعلین ایشان بدست خود راست کرد] [حضرت قبلہ من از غم تمام تنگ دل شدند] [حضرت] صاحبزادہ صاحب بمعذرت عرض کرد کہ: ای میاں صاحب! شہابین قدر نیاز ما این چنین تنگ دل می شوند و حال آنکہ ما ہمہ صاحبزادگان قبلہ عالم [رضی اللہ تعالیٰ عنہ] و دیگر یاران بعد از وصال آنحضرت، یعنی قبلہ عالم قدس سرہ بی آنکہ زین براسپان نہیم بر دروازہ شہا حاضر خواهیم بود۔ چون حضرت قبلہ من از غم دست انداختن [آن] صاحبزادہ صاحب بہ نعلین ایشان تمام غمگین بودند، از جوش دل چنان فرمودند کہ: حق تعالیٰ تا آن روز وصال حضرت قبلہ عالم قدس سرہ ما را زندہ نخواہد گذاشت۔ ازین لفظ شدید کہ بر زبان واقعہ بیان رفت۔ حاضران را تمام دہشت آمد کہ: این لفظ از اثر خالی نباشد۔ آخر آن چنان شد کہ فرمودہ بودند کہ بیشتر از وصال حضرت قبلہ عالم قدس سرہ [شریعت وصال حق نوشیدند]۔ (۱۱۴)

[نقل از میاں محمد جوئیہ مرحوم آنکہ: اہل پردہ آنحضرت قبلہ رضی اللہ عنہ] در حین حیات ایشان اکثر اوقات بمرضی گرفتاری بودند و خود بدولت از آمدن و رفتن بمہار شریف برای زیارت و مصاحبہ حضرت قبلہ عالم [و عالمیان] قدس سرہ بیچ گاہی از عادت مستمرہ تفاوت نمی کردند۔ یکبار چنان اتفاق شد کہ حضرت مائی صاحبہ رضی اللہ [تعالیٰ] عنہا تمام مریضہ بودند۔ چنانکہ حمیہ کفن ہم کرده بودند و حضرت قبلہ من در آن حین با وجود این شدت مرض بمسبت

مہار شریف عازم شد و خلق اللہ حیران بود کہ مرض خود را گذاراشہ چگونہ بیرون بسفری روند؟ چون آنحضرت بدان عزم از ہجر حاجی پور بیرون آمدند و خلق بسیار برای رخصت برکاب عالی بود و ہر کس را رخصتی فرمودند۔ میاں محمد موسیٰ والا کہ از غلامان حضرت قبلہ عالم [رضی اللہ تعالیٰ عنہ] و [از] خادمان این حضرت [قبلہ] بود و در خدمت ایشان تمام گستاخ بود و بی تحاشا ہر عرض کہ کردنی بودی، می کردی۔ نزدیک آنحضرت رفتہ بشوخی گفت کہ: ترا چہ کس خشن راست نمی گوید کہ مریض را گذاراشہ بخند متہمیر [د] مرشدی روی۔ این کار کہ تو می کنی، چہ کس نمی کند۔ خود بدولت نزدیک شدہ در گوش میاں محمد موسیٰ والا فرمودند کہ: ای فلان [میاں]! مریض مذکور درین نوبت نمی میرد۔ پس میاں مذکور ہشت خوردہ باز استاد و تائب دم زد و نہ داشت۔ آخر آن چنان شد کہ: مائی صاحبہ رضی [اللہ عنہا] از ان مرض شفا یافت، بلکہ بعد از وصال آنحضرت سی سال زندہ ماندند۔ (۱۱۵)

نقل [است] از میاں محمد جوئیہ مرحوم آنکہ: مرا عادتی بود کہ بعد از فراغ حاجت انسانی در آنجا استادہ بسوی براز خودی دیدم۔ روزی حضرت قبلہ [رضی اللہ عنہ] مرا سرزنش فرمودند کہ: این چہ عادت داری کہ برقاؤدہ خودی بینی؟

غرض آنکہ: آنحضرت را براحوال یا ران خود، بلکہ براحوال تمام عالم اطلاع کمال بود۔ چنانکہ [۱۰ الف] یکبار این راقم را حضرت قبلہ من فرمودہ بودند کہ: کتاب صحیح مسلم (۱۱۶) و شرح آن نوشتنی است۔ بوقت فراغت نوشتہ دہید و بندہ متعہد این خدمت شدہ بود۔ بعد از مرور ایام کہ بزیارت مشرف شدم۔ این عرض بحضور کردم کہ: کتاب مذکورہ حوالہ من فرمایند کہ فارغ نشدہ ام۔ چون خود بدولت براحوال [مغفلت] بندہ کہ یاد حق را و ذکر جہر را در نوشتن کتاب [د] [دری] [و] [شغل] تعلیم طالبان علم ظاہری از دست دادہ بودم، بنور باطن مطلع بودند۔ بندہ را ہمیں جواب [با صواب] فرمودند کہ: عوض ارقام کتاب ما خود را در یاد حق مصروف دارند [و] باز بوقت ترخیص کہ همان عرض کردم: بکر رہ بکر را و آن جواب منفعل گشتم۔ حق سبحانہ و تعالیٰ بہ ہمین

امداد آنحضرت [قبله رضی الله عنه] توفیق یار خویش این بنده را رفیق کرد تا در اسرایی حیات [من] در بطالت و غفلت نرود و بر حسب الفاظ کریمه که از آنحضرت در عنوانات رقص مرقومه سابقه در حق بنده دعای توفیق بر خیات حق صادر گشته خاتمه من بر سعادت دارین گردد۔

نقل [است] دیگر از میاں محمد جوئیہ (۱۱۷) کہ [یکی] از یاران و غلامان حضرت قبله من بود۔ آنکہ بوقت شادی خانہ آبادی صاحبزادہ والا تبار بلند اقبال حضرت حافظ محمد جیو دام القبالہ و ہر کاتہ مرا برائی آوردن جامہ ہلی افریشی و چھاپہ دار حسب مرضی اندرون مائی صاحبہ رضی اللہ عنہا [روانہ بہ اوج متبرکہ فرمودہ بودند و من در خرید جامہ ہای نوعی خیانت کردہ و قیمت زیاد از نفس الامر بر تریزہ کاغذ درست کردہ پیش آنحضرت [قبلہ] آوردم۔ [خود بدولت] فرمودند کہ: ہمہ بجا کردی۔ این تفصیل قیمت جامہ ہای و حساب تریزہ چہ ضرور بود؟ بگذار کہ ہمگی نفع کردہ [آوردی]۔ ہر چند کہ الحاح استماع [حساب شدم۔ خود بدولت ملال فرمودند۔ چون تمام باعث حساب شدم۔ یک دو تریزہ را] شنیدہ فرمودند کہ: این جامہ ہای باین قیمت آوردی زیادہ چہ انوشی و برای خود کہ چیز ہا خریدی، قیمت آن از کجادی؟ آخر از کردہ خویش منفعل شدم

و ہم چنین در فاضل پور یکبار تشریف آوردہ بودند و من بخدمت حاضر بودم و نذر و نیاز کہ مردم آنجا [بمخضر عالی] می آوردند، خازن آن [ہمہ] من میاں محمد (۱۱۸) بودم و خیانت آن امانت از من بوقوع آمد [ہ بود]۔ [چون] بوقت شب بعضی نیاز ہا از قسم قند سیاہ و مثل آن کہ بخدمت گذرانیدم۔ فرمودند کہ: مرا حاجت نیست، تو این ہمین شربنی ہا را در کار خود صرف کن۔ ہر چند کہ الحاح کردم۔ فرمودند کہ: مصری خود گرفتی و قند سیاہ بمای دی۔ این چہ مناسب است؟ آخر شرمندہ شدم۔ (۱۱۹)

نقل است از میاں یار محمد قوم پچار (۱۲۰) کہ از یاران صادق و غلامان عاشق آن محبوب ربانی حضرت قبلہ ایمانی ست۔ آنکہ چون در ہنگام مرمت کنانیدن چاہ اندرون حوٹلی

خاص خود در حاجی پور جهت اتمام این صدقه جاریه که فیض آن دائم و باقی خواهد ماند، متوجه بودند۔
 بنده در حضور عالی مشرف زیارت شده بود و مبلغ از حد بسیار صرف می شد۔ از حضور عالی مرخص شده
 بخانه خود رسیده یک زیور کنکن نقره بدست کرده، باز بخدمت آدم و آن کنکن را بحضور عالی نذر گذرا
 نیدم [عرض کردم] که: البته مزدوری یک دو نفر خواهد شد، از بنده قبول فرمایند۔ [خود بدولت]
 فرمودند که: ای فلان! کار ما فراق مباحنه [تعالی] خود بخود بکرم خویش بسر انجام می رساند و تو
 مرد مسکین هستی، از تو نمی گیرم۔ یک دو بار الحاج نمودم، مقبول نیفتاد۔

آخر روزی در حجره خاص برای قیلوله تنها شده در استراحت بود۔ به بهانه خدمت مالش
 اندام مبارک درون رستم و باز [آن] عرض نمودم۔ خود بدولت همان جواب فرمودند۔ چون تمام بلقی
 شدم۔ قضا را بی آنکه در آنجا جریان باد و هوپ ریح را مدخلی باشد۔ یک طرف بوریای فرش که در آن
 حجره بود بر خاسته و واژگون شد و نظرم بدان طرف افتاد چمی بینم که زمین [آب] در زیر آن [بوریای]
 هنگامی فرش ز ریشه است [و] باز آن بوریای درست شد۔ از معاینه این امر غریب دهشت خورده
 بیرون دویدم [چنان] دانستم که وقوع این صورت از غصه و خشم آنحضرت [قبله رضی الله تعالی
 عنه] گردیده، آخر بر در حجره بنشستم و بدل [چنان] خیال بستم که چون آنحضرت [قبله رضی
 الله تعالی عنه] بعد از قیلوله بیرون تشریف فرمایند، اگر بنام من خوانده مرا به پنهان کوزه آب
 ارشاد فرمایند، مرا تسلی خواهد شد و اگر مرا یاد نفرمایند، یقین دانم که بر بنده خاطر گران مستند۔ چون
 تشریف بیرون آوردند، مرا یاد فرموده حکم به پنهان کوزه فرمودند و خاطر من تسلی یافت و یقینم شد که:
 قرض برداشتن آنحضرت [قبله رضی الله عنه] محض بهانه و مراعات ظاهراست و فی الحقیقت
 خزائن غیب و فتوحات لاریب بدست حق پرست ایشان است و الحمد لله علی

ذلك۔ (۱۴۱)

نقل است از میاں محمد جوئیہ مرحوم می گفت که: در آن هنگام روزی میاں محمد موسی والا

تریزہ حساب مزدوری مزدوران کہ در کاویدن [دہنہ] چہ اندرونی محنت می کردند، درست کرده حاضر آورد [و] گفت کہ امروز چندین مبالغ از ہندو قرض برداشتہ ام، اگر بدین صورت تعمیر چاہ تمام رسید، ہزار ہ خواہد شد۔ [خود بدولت] فرمودند کہ: بعد ہذا پیش ما این چنین بیان این معنی مکن۔ چون کار تمام رسد، خواہم شنید حق تعالی آسان خواہد ساخت۔ غرض آنکہ: موجب منع این معنی بود کہ تا خاطر شریف آنحضرت [قبلہ] را خیال صرف مبالغ بی شمار از حضور مع اللہ باز ندارد و ہرن سلوک نگردد و بر حسب فرمودہ آنحضرت در اندک ایام مبالغ قرض ہندو ادائی گشت و کسی ندانست کہ از کجا آمدہ و چگونه ادا شدہ؟

نقل است از میاں محمد دہکانہ مرحوم (۱۲۲) [آنکہ] قوال در بار آن [حضرت] قبلہ برابر۔ آنکہ میاں محمد نامی سکنتہ راجن پور مشہور بہ میاں محمد ان عب (۱۲۳) برزنی عاشق بود و بہر وصالش از فرط محبت آن مشوقہ تمام مضطرب و خوار بود۔ بعد از مدتی صورت وصالی زنی کہ مذکورہ او را بدست آمد کہ بیرون از شہر بمکانی خالی یکجا شدہ بودند و در آن جہن فساد آگین حضرت قبلہ قدس سرہ بدوسہ خادمان ناگہان در راجن پور از پردہ غیب حاضر شدند [و] بحر نزول مہنت شمول یکی را بہ نشان دادند کہ: در فلان جای میاں محمد بازن بیگانہ تہا نشستہ است، زود تر رفتہ و دودیدہ اورا از بازو گرفتہ در اینجا بیا۔ آن شخص دودیدہ در آنجا رفتہ اورا گرفتہ بحضور عالی رسانید [و] خود بدولت اورا تمام تنبیہ و تادیب لسانی فرمودند و از آن مہلکہ غلام خود را نجات ارزانی فرمودند۔ غرض آنکہ: ذات الکی صفات آنحضرت [قبلہ] همچون ملائکہ حفظ [و] نگہبان غلامان بود۔ چرا نگہبانی نفرمایند کہ ہر کس بدامن فیض میامن ایشان دست زدہ است، امیدوار نجات دارین است۔

و مثل این نقل دیگر است کہ یکی از یاران آنحضرت [قبلہ] القدس سرہ روزی بسوی زن بیگانہ پنجم شہوت نظر کرد [و] در شب آنکندہ خواب دید کہ: ملائکہ عذاب پیشہ چشم ہی این قسم بد نظران را در دیگ مسین جمع نمودہ [بر] آتش فہادہ بریان می کنند [و] فردا از دہشت خواب

مذکور در حضور عالی مشرف شده عرض کرد که: آیا در دیدن زنا بیگانه به نظر بد غذایی سخت باشد؟ [خود بدلت] فرمودند که: سوال از امری که بمشاهده آمده [باشد] چه معنی دارد؟ سزای کاری که خود چشم دیده ای، از ما چچی پرسی؟ (۱۲۳)

نقل است از میاں محمد بری مرحوم (۱۲۵) که از خادمان حضرت قبله من [داز غلامان حضرت قبله عالم و ضی الله تعالی عنه] بود. آنکه یکبار حضرت قبله به همراهی بسیار بزرگان و مولویان بسمت مہار شریف بزیارت حضرت غیاث العاشقین سند الواصلین فرد الطریقت قطب الحقیقت حضرت خواجہ قبلہ عالم قدس سرہ [الف] راہی بودند و شمس در مسجد حافظ نجفی نایب ساکن شہر مردم نیکوکارہ شیخ واہن (۱۲۶) اتفاق منزل افتاد. حافظ مذکور کہ مرد عالم بود و در علم حدیث و فہم وافر داشت. بحر نزول بزرگان در مباحثہ پیوست و از [این] معنی حدیثی پرسید و سوالی مشکل آورد و ہمہ بزرگان در جواب آن ساکت بودند و مولوی صاحب والا مناقب مولوی محمد اکرم مرحوم راجن پوری (۱۲۷) و حضرت قاضی صاحب ذوالجہد و الموہب قاضی محمد عاقل قدس سرہ و قاضی درویش محمد (۱۲۸) و سائر علمای کرام بیج جوابی ندادند. پس حضرت قبلہ من میاں محمد بری را فرمودند کہ: وقایہ (۱۲۹) اجزای متفرقہ کہ در سفر و حضر یا خودی داشتید، برداشتہ بیار. او ای گوید کہ: من حاضر کردم. از آن وقایہ یک تریزہ کاغذ [مرقوم] برد آوردند و بمن دادند کہ بدست یکی ازین بزرگان بدہ کہ حافظ مذکور را جواب این خدشہ نہایت بدہ [و] آنچنان کردم [و] حافظ مذکور بسامع آن جواب سر و شدہ برخواست و فرزند خود میاں عبدالغفور (۱۳۰) را ندا داد کہ: اکنون دعوت این فرقہ علما بہرہ لازم شد کہ بزور از مای گیرند و ہمہ بزرگان از طعام و خوش تاول کردند و حضرت قبلہ قدس سرہ نان و ادام خود تاول فرمودند کہ خوش از رخصت دل نبود.

غرض آنکہ: علم حضرت قبلہ [ہمہ] لدنی بود [و] باوجود آنکہ از دیر باز عقل علم ظاہری را ترک نمود و مشغول مع اللہ داشتند. اکثر مسائل دین و مباحث علم ظاہری فرایاد ایشان بود. چنانکہ این

بندہ دوسرے بار در پر سیدن بعضی مسائل امتحان این معنی نموده است۔

نقل [است] دیگر مناسب این نقل مشہور است کہ در سیت پور وقتی کہ حضرت قبلہ
 مابہر کاب حضرت قبلہ عالم قدس سرہ یکبار شرف نزول داشتند۔ مولوی صاحب مولوی علی محمد جیو
 مرحوم (۱۳۱) عبارت [یک] کتابی از کتب فقہ در خدمت علما کہ بہر کاب حضرت قبلہ عالم [رضی
 اللہ تعالیٰ عنہ] بودند، پیش نہاد و معنی آن بقا ہر درست نمی شد و مولوی صاحب مولوی محمد اکرم جیو
 (۱۳۲) ہم جواب نہ دادند۔ آخر آن عبارت در خدمت حضرت قبلہ من آورد [و] خود بدولت آن
 کلام را بوجہی وار تباطی خواندند کہ آن خدشہ بجز خواندن دفع شد۔

نقل دیگر از میاں محمد یری مرحوم آنکہ چون بعد وصال آنحضرت قبلہ من [رضی اللہ
 عنہ] بعضی یہ راں و این بندہ در حضور [اعلیٰ حضرت] قبلہ عالم [رضی اللہ تعالیٰ عنہ] در مہار
 شریف حاضر بودم کہ روزی گفتگوی بنای روضہ حضرت قبلہ من در خدمت حضرت قبلہ عالم قدس
 سرہ بمیان آمد و یکی از ایشان گفت کہ خود بدولت می فرمودند کہ بر سر قبر ماسایہ بنای و یا چیزی دیگر
 موقوف دارید کہ تا مانع رحمت آسمانی نگردد۔ [خود بدولت] حضرت قبلہ عالم قدس سرہ فرمودند
 کہ: شائقہ روشن میاں صاحب نمی دانستند کہ دست چنان اسپ ایشان زدہ ہر جا کہ می خواستند، می
 بردند۔ آید قدر و منزلت میاں صاحب قدس سرہ را از قدر و منزلت حضرت شیخ صاحب شیخ فرید
 الدین گنج شکر قدس سرہ کمتر دیدہ اید؟ کہ بنای روضہ ایشان نمی کنید (۱۳۳)۔ بروید و در تربلای
 روضہ کنید و نور دل ایشان بسندہ است، حاجت بنور آسمانی نہ دارند۔ باز در حضور اعلیٰ عرض کردیم کہ:
 جایی روضہ تمام تنگ است۔ چنانکہ گذشتن در میان [روضہ] آنحضرت [قبلہ] و مزار قبلہ گاہ ایشان
 میاں [صاحب میاں] صالح محمد مرحوم (۱۳۴) تمام بی ادبی است کہ ہر دو مزار شریف بیک دیگر
 تمام قرب [و اتصال] دارند۔ [خود بدولت] فرمودند کہ: باکی نیست۔ [ہر گاہ] در سرانجامی بنای
 روضہ خواہد شد۔ جایی [روضہ خود بدولت] خود بخود فراخ خواہد شد۔ آخر آن چنان شد کہ حضرت قبلہ

عالم [رضی اللہ تعالیٰ عنہ] فرموده بودند که: از اندرون روضه ایشان و از [جانب] بیرون هم میدان فراخ هویدا است، با آنکه پهنای دیوار روضه بچند ذراع است۔ راقم این حروف بعرض ناظران می رساند که ازین نقل هم ترجیح مرید بر شیخ پیدای آید (۱۳۵) که حضرت قبله عالم قبله من [رضی اللہ تعالیٰ عنہ] را برابر قدر و منزلت شیخ العالمین حضرت خواجہ فرید [اب] الدین قدس سره فرموده اند (۱۳۶)۔ ذات باریکات حضرت قبله من عجب جویر لطیف و عنصر شریف بود که جامع شریعت و طریقت و حقیقت بود۔ چنانکه پاس [و مراعات ظاہر] شریعت مطہرہ در ہمہ ابواب بدرجہ اتم بود که هیچ مستحب از مستحبات و آداب فرو نمی گذاشتند و علی الدوام با طہارت و کمال می بودند، بلکه نوم ایشان ہم بر طہارت و وضو تازہ بتوقع آمدی و لطف و کرم ایشان در بارہ جمیع غلامان چنان مصروف بود کہ ہر کس چنان می دانست کہ این قدر لطف کہ بمن ارزانی دارند، بدیگر کسی نیست۔ آری ذات مبارک ایشان آفتاب عالم تاب بود کہ بر ہمگان یکسان می تابست۔ در تقدیم مراتب طریقت و آداب مجاہدہ و ریاضت چنان مصروف بودند کہ در محفل مبارک ایشان هیچ کس را یاری ذکر امور دنیاوی نبود، بلکہ بحضور ایشان اگر چه ہزار کس از عام و خاص حاضر بودی از بہت ایشان هیچ کس بدون مرضی مبارک ایشان هیچ گونه دم بر [نیادری و ہر کس سرگندہ خاموش بودی و در مراعات چہار رکن کہ: قلته الطعام و قلته الکلام و قلته المنام و قلته الاعتلاط مع العوام] است [مبالغہ تمام داشتند] کہ بوقت تناول طعام و شراب بجماعت حاضران چنان بنظری آمد کہ زیادہ از دوسہ لقمہ نخوردندی و آب ہم بر این مثال کمتر نوش جان کردند و سکوت و استغراق را چہ بیان [کنم] کہ در احدی از خلفای حضرت قبله عالم [رضی اللہ تعالیٰ عنہ] مثل [سکوت] ایشان ندیدہ شد و کمی خواب ہم بدرجہ اتم بود کہ بتدریج ضرورت و استہادہ بیداری دائم بود و مصاحب آنحضرت [قبلہ] بمردم دیاران خویش [ہم] صحبت ایصال فیض بود، و گرنہ دل مبارک ایشان در تمام نفرت از مردم بودی۔

چنانکه بعد از ترخیص حضور اعلیٰ اکثر اوقات چند روز در خانه گذرانیده و در ملتان رفته در مسجد چار یار گوشه خلوت می گرفتند و بجز یک دو نفر از خادمان پنج کس همراه نبودی و در حقائق صوفیه صافیة چنان ذوق و درک و وجدانی و معرفت و دقائق نهانی پیدا آورده بودند که حضرت شیخ المشائخ مظهر اسرار صمدانی حافظ جمال محمد ملتانی قدس سره (۱۳۷) در خطاب این بنده چنان می فرمودند که: هرگاه ماسه یاران، یعنی حضرت قبله من و [حضرت] قاضی صاحب قاضی محمد عاقل و من بنده جمال رضی الله [تعالی] عنهما در حضرت مہار شریف پیش حضرت قبله عالم قدس سره سبق کتب حقائق چنانچه: لوائح (۱۳۸) و سوائ السبیل (۱۳۹) و تسنیم (۱۴۰) و سایر رسائل خوانده بچی خودی آمدم. تحقیق آن سبق از خدمت میاں صاحب، یعنی حضرت قبله شامی نمودم. اگر چه [در] ظاہر این فیض از حضور [اعلی] قبله عالم [رضی اللہ تعالیٰ عنہ] بودی، اما در حقیقت این بمنہ فیض، ادراک مسائل و فہم آن کما حقہ از میاں صاحب بود کہ ما بمنہ [یاران] را بہ بیان واضح می فہمائید ند و مناقب آنحضرت [قبلہ] از حد [بیان و] تحریر قلم و تقریر لسان، بلکہ از دائرہ تمہین انس و جان خارج است. ہاین قدر اکتفا نمودم کہ مثبت نمونہ خرداری ہست و بدرگاہ حق جل و علا ہزار در ہزار شکر و سپاس در کار است کہ او سبحانه و تعالیٰ این عاصی را در پلہ این شاہ والا ہارگاہ بستہ است. الحمد للہ علی ذلک حمد اکثیر اکثیر ○ (۱۴۱)

نقل است از شاہ احمد یار (۱۴۲) کہ یکی از غلامان حضرت قبلہ عالم [و عالمیان] قدس سرہ است. می گوید کہ: در ایام عرس مبارک حضرت مولانا محبت النبی رب العالمین [مولوی] فخر الدین محمد قدس سرہ در مہار شریف در مجلس این عرس حاضر بودم کہ حضرت شمارا، یعنی خواہہ نور محمد ثانی رضی اللہ [تعالی] عنہ [را] وقت رسید و جاذبہ شوق ایشان را چنان در کشید کہ نوبت اول از جایی خود برجستہ اقدام مبارک ایشان در آن ہنگام بز انوی من رسیدند و باز کہ بر زمین آمدہ برخاستند. اقدام ایشان بر سینه من آمد و نوبت سوم از ان برخاستند، اقدام ایشان از ان بالاتر

رفتند۔ پس حضرت حافظ صاحب [کمال یعنی] حافظ جمال محمد ملکانی قدس سرہ قدم
 مبارک [۱۲ الف] ایشان را در گرفت و گفت: ای حضرت! پاس شریعت کنید۔ پس بگفتہ ایشان از
 آن جذبہ آرام گرفتند۔ چون این صورت در و دو جد و حال منع حافظ محمد جمال [در] خدمت حضرت
 قبلہ عالم قدس سرہ بیان کردند۔ حضرت قبلہ عالم قدس سرہ بجای خود حافظ صاحب را چنان
 فرمودند کہ: ای حافظ جیو! شمارا امر معروف در اینجا کردنی نبود۔ حافظ صاحب جیو دست ادب بست
 و ہشت خوردند و نہ امت بردند و این عاجز را برگفتہ شاہ موصوف چند ان اعتماد نبود و متردد بودم۔
 تا آنکہ بعد از مدت مدید بر دروازہ [روضہ] حضرت قبلہ خود این عاجز و مولوی عزیز اللہ
 جنجمن (۱۳۳) ہم خرقدہ این عاجز در ذکر مناقب حضرت خود مخلوط بودیم و میان یار محمد پچار ہم حاضر
 بود۔ وی ہم این چنین بیان فرمود کہ: من در آن مجلس حاضر بودم کہ حضرت قبلہ ما را این صورت
 عروج دست داده بود۔ پس این عاجز را وہمہ یاران حاضر را تسلی تمام گشت و تر و سابق را اکل شد [و]
 درین اثنا مولوی عزیز اللہ فرمود کہ: من [ہم] از مخدوم صاحب مخدوم حامد گنج بخش صاحب
 دستار (۱۳۴) اوج تبرکہ گیلانیان مثل این حالت برای حضرت قبلہ خود قدس سرہ شنیدہ ام۔
 ہاین صورت کہ چون مخدوم مذکور در صحن خرنجہ [و نزاع] و جنگ و جدل بہاول خان
 داو پوترہ (۱۳۵) کہ بایشان داشت، لاچار شدہ او بقرار سمت جنوب روانہ گشت [و] شعی نزد اسلام
 خان کورائی (۱۳۶) مہمان شدم و من در آن جا حاضر بودم و بملاقات مخدوم صاحب مشرف شدم۔
 حضرت مخدوم صاحب بمشافتہ اسلام خان از من استفسار فرمود کہ: ای مولوی! شما ہم بہ کسی بزرگ
 رابطہ ارادت دارید و بیعت ہستید۔ بندہ عرض کرد کہ: آری اور خدمت خواجہ نور محمد نادر والہ قدس
 سرہ پیوستہ ام و دامن ایشان گرفتہ [ام]۔ مخدوم صاحب فرمود: مبارک باد! شمارا کہ چربی نظیر یافتی
 [و گفت] کہ: من از مخدوم ناصر الدین کلان (۱۳۷) کہ بخدمت حضرت قبلہ عالم و عالمیان [خواجہ
 نور محمد] مہاروی قدس سرہ بیعت داشتید شنیدہ ام کہ: او شان پوشش ما چنین بیان نمودہ اند کہ:

یکبار حضرت میاں صاحب نارودالہ قدس سرہ سمیت مہار شریف بخدمت حضرت قبلہ عالم قدس سرہ رانی بودند و شمی نزد ما مہمان شدند۔ استدعای کرویم کہ: اگر کرم فرمودہ امروز در مجلس سماع اینجا حضور ازانی فرمایند، زنی [سعادت ما]۔ پس اجابت فرمودند و در مجلس حاضر آمدند [و] بر ذات شریف ایشان حالتی وارد گشت کہ: مقدار یک ساعت بالاتر از زمین رقصان بودند، یعنی مقدار یک گز بالا از زمین بودند۔ پس [این] نقل تائید نقل اول ساخت و الحمد للہ علی ذلك و السلام علی من اتبع الهدی ○ (۱۳۸)

فصل سوم: در [بیان بعضی فوائد] مناقب [حضرت] حافظ صاحب حافظ محمد سلطان پوری رضی اللہ [تعالی] عنہ [کہ مریدان حضرت مولوی صاحب علیہ الرحمۃ بودند۔]

[اصل]: این بندہ نیازمند درویشان کہ چند گاہ شرف مصاحبت ایشان یافتہ بی حجابانہ در ہر باب استفسار امری کہ بخاطرم رسیدی می کرد۔ روزی در رانی کہ در میان عوام [و] خلق اللہ از یاران حضرت قبلہ عالم [و] عالمیان [قدس سرہ وغیرہ مردم این ملک کہ برکاب مستطاب ایشان و خلفای کرام و علمای عظام در ان فراہم آمدہ بود و در میان قریہ یارے والی و سیت پور در عقب حافظ صاحب می رفتم۔ بخاطرم گذشت کہ از انوار مردم چنان می شنیدم کہ در ہنگام فرط محبت و کمال عشق زنی کہ حافظ موصوف را در اوائل بدو تعلق خاطر بود، از اندام ایشان گرمی و حرارت تمام پیدا بود۔ گستاخ شدہ عرض کردم کہ: آیا از بدن شما مردم را گرمی فراز آمدی یا عوام زیادہ از واقعہ بیان می کنند؟ خود بدولت مجذوبہ تمام روی مبارک بمن آورده فرمودند کہ: آری حالم چنین بودی کہ در صحن جماعت نماز یک کس از جانب راست من و یک [کس] از جانب چپ من دورتر استادی کہ گرمی من از حد بیرون بود و منشا این امر تعلق بود کہ گویند: کہ بر دست زنی درود گرہ حنا و یدہ بتلا شدہ بودند و صورت عشق ایشان بر مثال عاشقان پیشین بحکمال رسیدہ بود۔ چنانکہ خود بدوست

فرمودند که: من بسمت دہلی شریف ہشت بار زیارت حضرت مولانا صاحب قدس سرہ رفتہ ام۔
نوبت اول کہ بارشاد و پند ناصحین در حین کمال عشق آن زن بقصد حصول شرف
بیعت بدان صوب [صواب] را ہی بودم۔ تہا بر نظر کواکب در شب طی مسافت می نمودم [و] ہر گاہ بروز
آفتاب از سمت الراس سوی مغرب مائل شدی [۱۲ ب] بدست آفتاب پیغام می دادم کہ: یار مرا از
ما سلام برسانی [و] چون نزدیک دہلی رسیدم۔ خود بدولت حضرت مولانا صاحب [قبلہ] قدس
سرہ پیش یاران خود [چنین] فرمودند کہ: عاشقی می آید و من این سخن از یاران شنیدہ ام و الحق کہ
گفتہ ایشان ہمگی راست بود کہ: در عشق مجازی کمال می داشت و در عشق حقیقی ہم کار خود را بسرحد
نہایت رسانیدہ دولت فنا فی الشیخ و فنا فی اللہ حاصل کردہ بودند حضرت مولانا صاحب
قدس سرہ خلافت ارشاد خلایق بایشان عطا فرمودہ بود [و] در ورود و جدو حالت ذوق [ضرب]
پای حافظ موصوف بر ران مبارک حضرت مولانا صاحب قدس سرہ رسیدہ بود و خود بدولت از
سبب دوام درد آن ضرب می فرمودند کہ: حافظ مارا ہمیشہ بر یاد است [و] فراموش نمی گردد۔ آری
این سبب قدیمہ مشائخ متقدمین است کہ حضرت شاہ نظام الدین اورنگ آبادی قدس سرہ داغ
زخم دندان صوفی کہ در حالت وجد دست مبارک ایشان را بدندان گزیدہ بود، ظاہر بود۔
نقل است از میاں محمد بری [علیہ الرحمۃ]۔ آنکہ چون [حضرت] حافظ
صاحب [رضی اللہ عنہ] شرف حصول دولت بیعت بخند مت مولانا صاحب [فخر الدین
محمد] قدس سرہ دریافت، در این ملک باز آمدند و در خدمت حضرت قبلہ ما حضرت خواجہ نور محمد
ثانی [رضی اللہ عنہ] جهت تحصیل علم ظاہری در مقام نار و والہ بہرہ یاب می بودند (۱۳۹) و اکثر
اوقات بر ذات حافظ موصوف صورت حالت مستی و ذوق الہی وارد می شد۔ چنانکہ بر مثال مرغ نیم
بہل از جای بجای می طہیدند، بلکہ بعضی اوقات در وہنہ چاک آب آنجا کہ از تہ شک دویران افتادہ می
بود، می افتادند و مردم ایشان را از آنجا می کشیدند حضرت قبلہ ما [رضی اللہ عنہ] ہنوز بشرف بیعت
حضرت قبلہ عالم [و عالمیان] قدس سرہ مشرف نبودند۔ تمام متقی و بر ظاہر شریعت مستقیم بودند۔

چون حالت ذوق و در عشق الهی از حافظ موصوف معاینه فرمودند، باعث شوق بیعت اهل التذوق ذات باریکات ایشان برخاست. چنانکه عریضه نیاز خود در حضور [اعلیٰ حضرت] مولانا صاحب قدس سره [قلمی نموده] بدست حافظ موصوف [دادند] بسمت دلی شریف روانه کردند و این نوبت دوم بود که حافظ موصوف بسمت دلی شریف می رفت. چون آن عریضه به نظر اشرف مورنا صاحب قدس سره رسید، در جواب ارقام فرمودند که: مطالعه مثنوی معنوی (۱۵۰) می کرده باشند و بعضی اشتغال و ادراد هم عطا فرمودند و این ارشاد هم در آن نامه نامی مندرج بود که: اگر خواهش حصول شرف بیعت کنید، بخد مت فلان کس، یعنی حضرت قبله عالم در بهار شریف بیایید و بیعت نمائید. چند روز بران وظائف مرقومه مطالعه مثنوی اشتغال فرمودند. آخر از غلبه شوق و بیقراری عشق روانه سمت بهار شریف شدند و من محمد بری در خدمت ایشان بودم. چون به بنده خیر پور تانوین والا (۱۵۱) رسیدیم، کسی آئیده از آن طرف خبر رسانید که: حضرت قبله عالم قدس سره از روز هادر خدمت مولانا صاحب بسمت دلی شریف روانه شده اند. از این معنی زمانی خاموشی ورزیده چنان فرمودند که: ما را رفتن به بهار شریف و آستان بوی مکان مدیبت حضرت قبله عالم [رضی الله تعالی عنه] در کار است، خواه آنجا متمکن باشند، خواه نه. آخر چون به بهار شریف رسیدیم. حضرت قبله عالم قدس سره بیشتر از ما یک شب در دولت خانه تشریف فرمای و معاود از دلی بودند. بشف اقام بوی مخلوط شدند و شکر حق بجا آوردند که سعی و حرج این مسافت بعیده بی جان شد و بوقت شب که حضرت قبله عالم [رضی الله عنه] طعام خیافت و شیر گاوی آوردند. نظر بر اتفاقی ایشان نموده چنین فرمودند که: ای میا صاحب! این طعام و شیر تناول کنید که از وجه حلال است، هیچ واهمه در دل نیارید و این لفظ هم فرمودند که: وظیفه ما همیشه چنین بودی که در حضور عالی حضرت مولانا صاحب قبله قدس سره قدر دوسه ماه می گذاردیم و در این نوبت چند روزها نکذشته [۱۳ الف] بود که خود بدولت حضرت مولانا صاحب قدس سره مرا ارشاد فرمودند که: زودتر معاود خانه و وطن خود شوید که مردی از دور از جانب غروب باراده بیعت بخانه شما آید [وما] بجلدی تمام خود را برای شما

باین جا رسانیده ایم] و آخر تناول کردند و بروز آئینده بشفیع حضرت قبله عالم قدس سره مشرف شدند (۱۵۲) و چند مدت در آنجا گذرانیده باز در نار و والہ آمدند و بعد [از] انقضای چند ماه حضرت قبله عالم و عالمیان قدس سره بملاقات حضرت قبله من [رضی اللہ عنہ] از مہار شریف در نار و والہ تشریف آوردند و چند روز اقامت فرمودند۔

اتفاقاً روزی بقضای حاجت بدون رختہ و نشان پای مبارک ایشان برخاک راه ہویدا بود کہ قدم یک زن ہندو بر آن نشان پای رسید، بجزد مساس آن همان زن [ہندو] بی ہوش شدہ [بر خاک] افتاد۔ از آن روز حضرت قبلہ مابرای حضرت قبلہ عالم [و عالمیان] قدس سره جایی پاخانہ و رجولی شریف درست کنانید کہ من بعد آنحضرت قبلہ عالم قدس سره برای قضای حاجت انسانی بیرون نمی رختہ۔ (۱۵۳)

در این روز ہاخیر نیکو اثر تشریف آوری حضرت قبلہ عالم و کمال ولایت ایشان بسمع عالمیان رسید [و] ہر روز از ہر طرف مردم این ملک بزیارت حضرت قبلہ عالم قدس سره مستفیدی شدند۔ چنانکہ در این اثنا قاضی صاحب قاضی [میاں] نور محمد کوریجہ بحضور عالی مشرف شدہ بشرف بیعت [آنحضرت] سرافراز گشت و آنحضرت [قبلہ عالم رضی اللہ تعالیٰ عنہ] را در یارے والی دعوت نمود و قاصدی جلد بطرف کوٹ مٹھن روانید و حضرت برادر بزرگوار [خود] قاضی صاحب قاضی محمد عاقل [را] اخیر [تشریف آوری] آنحضرت قبلہ عالم قدس سره رسانید [و] ایشان بجلدی تمام بحضور اعلیٰ رسیدہ بشرف بیعت ممتاز گشتند و شہسوار ملک وحدۃ وجود شدند۔ (۱۵۴)

غرض آنکہ: در حصول شرف [بیعت] حضرت قبلہ عالم [رضی اللہ تعالیٰ] از ہمہ کس از اہل این ملک مقدم حضرت قبلہ ما بود و تشریف آوری حضرت قبلہ عالم [رضی اللہ تعالیٰ] عنہ [در این ملک اولاً محض برای ملاقات و افاضہ برکات حضرت قبلہ ما قدس سره بود۔

این قصہ بتامہا از لسان میاں محمد بری شنیدہ ام کہ از عہد خورد سالی خادم قدیم آنحضرت [قبلہ ما] بود و مطابق این تفصیل است، آنچه حافظ صاحب فرمود کہ: حضرت قبلہ

عالم [رضی اللہ تعالیٰ عنہ] پیش از مشرف شدن [من] بخدمت حضرت مولانا [رضی اللہ عنہ] در کجی شرقی (۱۵۵) قطب یگانه بودند و عالمی از ایشان فیض یاب بود [و] الحمد لله علی ذلك

اصل: خود بدولت حضرت حافظ صاحب فرمود که: یک بار بزیارت حضرت مولانا صاحب قدس سره سمت دلی شریف را می بودم که در شهری یکی از یاران آنحضرت، یعنی قبله عالم قدس سره کوزه نکلین بس سبک و تمام نازک بر مثل تصویر بمن سپرد که این [کوزه] از من به نذر حضور اعلیٰ گذاری و در شهر دیگر [یاری دیگر] عصای خوب و نازک برای نذر حضور عالی بمن دادند. چون هر دو نذر را برداشته بدلی شریف رسیدم. برای نذر حضور عالی مقداری بتاشه های شیرین از بازار آنجا گرفته بمکان خاص حضرت مولانا صاحب در مدرسه معظمه ایشان داخل شدم و خود بدولت در حجره مبارک جلوس داشته اند. پس بر در آن حجره رفتم. همین که نظرم بر جمال آن آفتاب معنی افتاد، هوشم از سر بردفت [و] بر خاک افتادم [و] از اضطراب من هر سه نذر های مذکوره را شکست رسید. چنانکه از لکد کوب پای و دست و پهلوی من آن کوزه و عصای ریزه ریزه شدند و بتاشه ها هم از گره جامه بدر شده ذره ذره گشتند [و] آنحضرت از جای خود برخاسته نزد آمدند ذره های بتاشه را بدست مبارک خود برگرفته بدان می بردند. چنانکه در آن مده هوشی که اندکی هوشم باز آمد، از زبان دُر نشان آنحضرت شنیدم که می فرمودند: این بتاشه ها حافظ صاحب بر لیا ما بر آورده است، باید خورد. بجزو سماع این کلام رحمت ارتسام باز از هوش رفتم و مده هوشی من بدرازی کشید. حتی که آنحضرت قبله تشریف بدولت خانه بردند. چون هوش تمام باز آمدم و باز مراجعت فرمودند و تلطقات فرمودند و معلوم یاران باد که: حافظ صاحب در حالت وجد خویش تمام بی اختیار بودند. چنانکه این بنده دوبار این صورت معاینه نموده که ایشان [۱۳ب] چون بخدمت حضرت قبله عالم [خواجه نور محمد] قدس سره از مدت مدید ملاقی می شدند. چنان بی اختیاری روی می داد که ذات آنحضرت [قبله] را چنان درمی گرفتند که دوبار وی و دست های حافظ صاحب بر مثال زیور گلوبند برگردن مبارک آنحضرت می شد و

دوپای ایشان بر مثال کمر بند بر میان مبارک آنحضرت حلقه می شد و آنحضرت را چنان بخود می کشیدند که خود بدولت بر مثال رکوع نماز دو تایی شدند و حاضران بزور تمام این هر دو بند بدست های می کشادند.

از پنجاست که روزی در دہلی شریف در خدمت حضرت مولانا صاحب قدس سرہ حاضر بودند و وقت برایشان وارد گشت. چنان اضطراب نمودند که یک پای ایشان در بن ران حضرت مولانا صاحب قدس سرہ ضرب شد و رسانیدند و از آن ضرب پای در ران مبارک ذات مولانا صاحب دائم گشت و تا آخر عمر شریف بماند. چنانکه [خود بدولت] از راه کرم [چنان] می فرمودند که: حافظ محمد پنجابی همیشه فرایاد ما است و گاهی منسی نمی شود.

نقل است: خود حافظ صاحب می فرمود که: در اوائل اوقات رهن خود بدہلی شریف بزیارت حضرت مولانا صاحب قدس سرہ واقف حالات ایشان بودم. روزی در مدرستہ خویش درون حویلی جلوس می داشتند و یاران برگردایشان حلقہ نموده چشم بر جمال آن محبوب رب العالمین گذاشته [بودند] که ناگاہ بر چہرہ مبارک ایشان اثری ظاہر شد کہ دیگر یاران را معلوم گشت و من در نیافتم و ہر ہمہ یاران چنان بی اختیار وزود [تر] از آنجا برخاستہ بیرون رفتند کہ هیچ کس بجز من در آنجا نماند و دروازہ حویلی را مسدود ساختہ [و] اکثر نعلین ہی خود را ہم در آنجا گذاشتہ بیرون دویدند و من کہ واقف این حال و سیرہ کمال نبودم، در آنجا بماندم و خود بدولت بجلت و سرعت برخاستہ از درون حویلی نزد دیوار ہا گردش آغاز کردم و من بر مثال مرکز دائرہ در میان استادہ بودم و آنحضرت دور از من درون حویلی گردا گردی کشید و دوسہ کلمہ در آن حالت و رقص [جلالت] بر زبان مبارک می رانند و در فہم من نمی آمدند، اما آن کلمات را فرایاد گرفتم. چون آنحضرت اذان آرام گرفتند، بر منند آمدند و مرا استادہ دیدند. فرمودند: ای حافظ! من بس بزرگ شیطانم، از من پند ملاحظہ باش. پس معلوم کردم کہ گریختہ رهن یاران حضور عالی از جہت خوف ضرب سنگ و دست آنحضرت [قبلہ] بود کہ در حالت خود بی اختیار می شدند. بعد ہذا من ہم در وقت ورود حالت بپاران

دیگر گریخته می رانم و حافظ صاحب را آن کلمات یاد بود [که] پیش بنده هم دوسه بار خوانده [بودند] و اکنون از یاد بنده منسی شده و هم می فرمودند که: برای دریافت معنی این کلمات از بسا کس صاحب لسان های مختلفه پرسیده ام، اما هیچ کس بیان نکرده و هر کس چنین گفته که: این کلمات لغت غریبه است شاید که در آن سری باشد۔ الحمد لله علی ذلک ○

اصل: نویسنده اول که این بنده برکاتب مستطاب حضرت قبله ایمانی این غلام خواجه نور محمد ثانی سمیع مہار شریف رفتہ بود و حافظ صاحب ہم همراه بود۔ چون در قریہ کوڑا خان بکوا (۱۵۶) کہ از غلامان حضرت مابود و بجناب آنحضرت تمام اخلاص و اعتقاد را سخ داشت، شب گذاردیم۔ بوقت عشاء کہ مردم تہیہ نمازی کردند۔ بنده وضو کرده نزدیک حضرت قبله در صف مردم نشسته بود کہ شخصی از یاران غزل حافظ شیرازی [علیہ الرحمۃ] گفتن گرفت و بنده را بر این مصرع کہ:

راست بگو کہ این زمان تا توازان کیستی

حرکتی پیدا شد۔ چنانکہ از جای خود جسته از صف بیرون افتادم و باز برخاستہ بر جای خود آمدہ ہشتم و ہمردم نماز گذاردم۔ فردی آن شب کہ در افتادہ راہ بودیم و [۱۴ الف] حافظ صاحب و بنده در دنبال سواری آنحضرت می رفیم۔ میاں محمد فاضل بمشہ (۱۵۷) کہ مشہور بخدائی بود، از من پرسید کہ: ای مولوی [صاحب]!! تو در وقت حالت خود بی ہوش شدہ بود۔ نماز عشاء بدان وضو چگونه گذاردی؟ بایستی کہ وضو تازہ کردہ، نمازی گذاردی۔ بنده در جواب او [ہنگی] ساکت ماند و حافظ صاحب ہم جواب نہ فرمود۔ پس آنحضرت [قبلہ] اقدس سورہ عنان مخاطب متوجہ بہ حافظ صاحب نمودہ فرمودند کہ: این مسئلہ در رسعات (۱۵۸) مشروح است۔ بدین وجہ کہ در صحنہ حالت صوتی نفس کلی غالب باشد بر نفس جزوی و خواص بشریت ہنگی مرفوع شوند و عادۃ وضو لازم نیست۔ بعدہ فرمودند کہ: مسئلہ اگر چہ این چنین است، اما معمولی مشائخ با وضی اللہ عنہم [اجمعین] آنست کہ اگر صوتی را در آن حال از حرکات و سکنات و افعال و احوال خود شعوری باشد و بدانند کہ اکنون این حال دارم و بیشتر آن حال بود۔ پس وضو او قاسد [و معقوض] نمی شود و اگر در غلبہ

مستی از احوال خود بی خبر باشد، اعاده وضو کند که: جنون و اعماء ناقص وضو باشد۔ پس در حال خود
تفحص کردم که از حال خود بی خبر نبودم و مجرد اضطراب بود۔ این فائده بوسیله حافظ صاحب از حضور

عالی حاصل شد والحمد لله [علی ذلك]۔ (۱۵۹)

نقل: چون حضرت قبلہ [رضی اللہ تعالیٰ عنہ] نزد یک شهر بخشہ قسمانی (۱۶۰) نام
رسیدند و در آن ایام حضرت میاں صاحب والا مناقب شہسوار میدان تجرید [و تفرید] و آشنای بحر
توحید حضرت میاں محکم دین سیرانی رضی اللہ عنہ (۱۶۱) [را] از جنوب کہ در آنجا وصال کرده
بودند (۱۶۲) و جنازہ [ایشان] را در قصبہ بخشہ قسمانی آورده امانت نہادہ بود (۱۶۳)۔ خود بدولت
یادوسہ یاران از راہ بہاول پور متوجہ مزار این میاں صاحب شدند و حافظ صاحب [رحمۃ اللہ
تعالیٰ] و بندہ ہم برکاب عالی بودیم کہ خود [بدولت] بر سر مزار ایشان استادہ فاتحہ خواندند و ساعتی در
آنجا استادہ باز بدان راہ [آمدند و بیاران] را می شدند و قصد عالی چنان بود کہ طعام و نان و دو پہرہ
اگر و در قریہ مولوی صاحب مولوی محمد حسین چند جیو (۱۶۴) خواہد بود و درختان آن قریہ از آنجای
نمودند۔ بندہ در خاطر اندیشید کہ بقضای حاجت نشستہ تہا بدان قریہ خواہم رفت۔ چون از قضای
حاجت باز آمدم، چہ [می] بینم کہ یاران ہمہ رفتہ و از نظر غائب شدند و حافظ صاحب [رحمۃ اللہ
تعالیٰ] برای بندہ بر سر راہ نشستہ [اند]۔ ازین معنی بس تنگ دل شدم و شرمندہ شدہ عرض کردم کہ: شما
برای بندہ چہ این توقف ارزانی فرمودید؟ بندہ خود بہ آنجا بر سیدی کہ درختان آنجا از بختا نمایان
اند۔ فرمودند کہ: خیریت دل ما چنان می خواست کہ در راہ بیک دیگر محاکات کردہ خواہیم رفت۔ در
اثنای راہ کہ می رفتیم حافظ صاحب کہ پیشوای بندہ بود، چنین فرمود کہ: یک بار از [سمت] ادلی شریف
بخانہ خودی آمدم کہ در اینجا شخصی بزرگ ریش دومی مرا ملاقی شد و در آنجا و راہ متقارب بود و باین
بندہ از راہ کرم نمائیدند کہ: من باین راہ می آمدم و او بدان راہ مستقبلی من می آمد۔ چون نزدیک من
شد، مرا سلام داد و من جواب سلام دادم۔

بعد ہذا حکایت دیگر شاغل شد و بخاطر م آمد کہ: این چنین ملاقات آیندگان و

روندگان در راهیها بسیار واقع می شود۔ پس [۱۳۰ ب] بیان حافظ صاحب این معنی را از چه باعث است؟ پس از ایشان پرسیدم کہ: آن کس سلام گویندہ کدام شخص بود؟ فرمودند کہ: ہمین رجل غیبی بود و بندہ فہمید و خاطر براہ عوام رفت کہ غیبی مرد حرام زادہ را گویند۔ باز عرض کردم کہ: در فہم بندہ نیامدہ، پس ربخ مبارک واپس نمودہ [بجذبہ] فرمودند [کہ]: همان کس بود کہ او را خضری گویند۔ پس دہشتم فرازا آمد و ساکت شدم، اما از راہ کرم از محاکات عجائب مسائل و غرائب فوائد در تمام آن راہ بندہ را خرم ساختند۔

بعد ہذا کہ در بہاول پور رسیدیم۔ آنحضرت [قبلہ رضی اللہ عنہ] کہ پیشتر صورت وقوع اضطراب بندہ معاینہ فرمودہ بودند۔ از ار پای مبارک خود بہ بندہ ارزانی فرمودند، تا در حسین حاست برہنہ عورت نشوم۔ چون با بندہ از ای خود، موجود بود۔ ملاحظہ ادب کردم و عرض کردم کہ: ازاری با من ہست و آن ازار باز وادم۔ افسوس صد افسوس کہ آن ازار بگرفتگی و بر سر بستگی، اما بی خبر بودم کہ آن را بہ تہرک نگرفتم۔ چنانکہ میاں محمد بری مرحوم بار ہا این عطای حضرت قبلہ قدس سرہ را بیاد آوری و [بندہ را] سرزنش کردی کہ چرا آن ازار گرفتگی کہ نزد تو تہرک بماندی۔ حق سبحانہ و تعالیٰ فیض ایشان را بندہ فرماید کہ اکنون همان در کار است۔

القصہ چون نزدیک [شہر] مہار شریف رسیدیم۔ بندہ را تقاضای حاجت انسانی بود۔ در خدمت حافظ صاحب عرض کردم کہ: شما بیاران بروید [و] من پس تر خواہم آمد۔ فرمودند کہ: آنحضرت قبلہ شیخ شما از ہمہ کس پیشتر و جلد رفتہ بحضور اعلیٰ رسیدہ اند۔ اگر اتفاق ہمراہی ایشان از دست رفتہ و پس مانده ایم۔ اکنون بہ چه باعث جلدی کنیم و این فوائد ہم بیان فرمودند کہ چون صحابہ رضی اللہ عنہم از خانہ ہای خود مسافر شدہ در حضرت با عظمت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم برہی شرف زیارت می آمدند۔ کسی کہ در قرب [و] جوار آنحضرت [رسالت مآب] صلی اللہ علیہ وسلم آمدہ تجدد و ضوی کرد و نماز نقل [و] شکرانہ می گذارد [و] پس ازان در حضور [عالی] آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم می رفت و قاف ز زیارت می شد۔ ازان کس بسیار رضا مند می

شدند و کسی که بسرعت و بلا ادب و شکرانه بحضور آنحضرت صلی الله علیه و سلم می آمد و را
[ب] تمام التفات نمی پسندیدند.

آخر الامر حافظ صاحب و بنده هر دو حاجت انسانی قضا کرده و وضو ساخته بشرف زیارت
حضرت قبله عالم [و عالیان] اقدس سره مشرف شدیم و حافظ صاحب را بجز دو قوع نظر بر دیدار
حضرت قبله عالم اقدس سره حالتی پیدا شد و آنحضرت را بدان صورت که پیشتر نوشته ام، در
گرفت [و] پس از فرو شدن آن حالت حضرت قبله عالم اقدس سره بسیار تلطفات کریمانه
بحضرت حافظ صاحب نمودند و فرمودند که: شما هم بیاران رفیق این سفر بودید. ماندانسته بودیم و هیچ
کس تفصیل بیان سفر نکرده بود، خوش آمدید و خوش بودید.

نقل است: روزی فرمودند که: یکبار در دلی شریف بودم و ورزش اشغال ماموره
حضرت مولانا صاحب می نمودم. بخاطرم گذشت که: دولت مشاهده دیدار [یار] و صورت وحده
حقیقی در کثرت موهوم کجا دست خواهد داد و نعمت معرفت حق کجا توانم یافت؟ در خلوت نقشه بودم که
باتف این دعا از دیواری داد:

سألهای خون جگر باید خورد

و حقیقت الحق تعالی و راء الوداء [و] بدین ندای تسکین یافتم که درین راه مجاهده
تمام باید کرد و معرفت حقیقت حق سبحانه [و تعالی] از ادراک بندگان بمرتب عالی است و نیز
روزی دیگر چنان بیان نمودند که: در دلی بودم و بخاطرم گذشت که بعد از حصول دولت مشاهده عاشق
در صحن مشاهده چرا در ولوله باشد؟ زیرا که بی آرمی عاشق در صحن فراق می باشد و دولت وصل
[۱۵ الف] و حصول مشاهده موجب تسکین و آرام او است و این خدشه در دلم جا گرفت.
روزی حضرت مولانا صاحب اقدس سره دیوان حافظ شیرازی بدست کرده

بیامدند و این دو بیت برآ ورده بمن نمودند:

بلبل برگی کلی خوش رنگ در منقار داشت

واندراں بگ ونا خوش ناله های زار داشت
گفتش: در عین وصل این ناله و فریاد چیست؟
گفت: مارا جلوه معشوق در این کار داشت (۱۶۵)

پس ازاں روز یقینم شد که: جلوه یار و مشاهده انوار موجب بی قراری عشاق است۔
چنانکه فقدان وصل و بجز عاشق موجب سوز و گداز اداست۔ پس عشاق در بجز وصل همیشه بی قرارند
و از ولوله عشق بی کار عیسند و نیز روزی دیگر در ایام اوائل رفتن بنده در خدمت ایشان ذکر پیرو مرید
می شد که خود حافظ صاحب این بیت خواندند:

گر بمنی در بمنی پیش منی
در بمنی پیش منی در بمنی

و بیان نمودند که این بیت فرموده یک عارف است که مرید خویش را بر دوام توجه جانب
شیخ ارشاد نموده [است]، یعنی اگر از راه دل و حضور خاطر با من هستی در پیش من هستی زانو بزانو،
اگر چه در ظاهر در ملک بمن باشی و دورتر از من و اگر بی من هستی و توجه خاطر تو بسوی ما نیست، در بمن
هستی و دورتر از من مثل بعد مشرقین و مغربین، اگر چه در ظاهر پیش من هستی۔

جاصل آنکه: مرید را باید که صورت شیخ خود را نصب العین دارد و در قرب و بعد یکسان از
راه دل در خدمت شیخ حاضر باشد۔ چه شیخ برزخ است که طالب را بمطلوب می رساند و بی حضور
صورت شیخ همه اشغال ظاهری و باطنی چندان فائده ندهند بخشد۔ حق سبحانه و تعالی این ورزش
که اصل کار است، بنده را روزی گردانا دهنه و کمال کرمه ۔

و هم روزی مناسب این بیت چنین فرمودند که: در لواحق بهاول پور شخصی بود از آشنایان
من که در خدمت حضرت قبله عالم [خواجہ نور محمد] قدس سره شرف بیعت داشت و از حد مشغول
بود۔ یک بار پیش من ظاهر نمود که: صورت شیخ خود را بر ملا [و] علانی می بینم که همه اوقات پیش من
حاضری باشند۔ اگر تفت باشم، او شان هم نشسته باشند و اگر روان می شوم، او شان هم با من روان می

شوند و ہم گفت کہ آن صورت روز بروز نزدیک تر با من می شود [و] بعد از چند مدت چنان ظاہر نمود کہ اکنون آن صورت بیشتر و بیشتر شدہ در ذات من غائب شدہ است۔ پس اورا مبارک گفتم کہ: سر رشتہ کار بدست افتاد، این رابطہ را از دست نگذاری۔

اصل: در ایامی کہ بندہ در قریہ یارے والی نزدیک سلطان پوراوقات گذاری داشت۔ اکثر بخدمت حافظ صاحب می رفتم و فوائد [از] ایشان می گرفتم [و] ایشان ہم از راہ کرم و بندہ نوازی نزدیکم آید و اندک اتفاق افتادہ باشد کہ بندہ بخدمت ایشان رفتہ باشد و ایشان بمرکان بندہ تشریف آوری فرمودہ باشند۔ از این معنی کہ ذات شریف ایشان حرج آمدن می کرد۔ بسیار تک دل می شدم و پیش ایشان عرض می کردم کہ: بندہ بہت حصول سعادت خود زیارت سامی می آید؟ شما چرا این حرج می فرمایید؟ گاهی در جواب بندہ سکوت می کردند و گاهی می فرمودند کہ: دل ما ہم دیدن شما را می خواهد۔ تا مدت سہ سال این آمد [و] رفیق طرفین بیک دیگر متوالی بود کہ بہ تقدیر الہی از آنجا کو چیدہ [۵۱ ب] در گھلوال آمدہ مقیم گشت و دولت سعادت زیارت و پای بوسی ایشان گاهی گاهی میسر می شد۔ آخر تا بقضای او تعالی صورت وصال حافظ صاحب بوقوع آمد و بندہ زیارت مزار فیض آثار [ایشان] مشرف شد و از حافظ یوسف (۱۶۶) سکنہ آنجائی کہ ایشان را غسل دادہ بود۔ این خارق ایشان شنیدم کہ چون از غسل ایشان فارغ برقی پوشانیدن لباس کفن خواستم کہ از تختہ برداشتہ بر چہار پای بیارم۔ در دل گفتم کہ: در حیات دنیا برای ملاقات دست خود را بدستم می دادید۔ اکنون با بزرگی خود اگر دست بیاورید، یقین دانم کہ بزرگ بودید۔ پس بجزر و خطور این خیال دست مبارک خود را از نمودہ بمن دادند و با اعتماد و زور آن دست کہ من بسوی خود کشیدم از تختہ برخاستہ و من بدو دست بر چہار پای آوردم۔ بسماع این خارق مضمون: ان اولیاء اللہ لا یموتون از سر نو یقینم شد کہ: اہل اللہ بحیات ابدی موصوف اند و مرگ ایشان در معنی وصل است کہ: الموت جسرو یوصل الحیب الی الحیب و ایشان بمعنی زندہ اند۔ چنانچہ حضرت قبلہ عالم خواجہ نور محمد مہاروی قدس سرہ گاہ گاهی در محفل فیض مشاغل خویش برقی تنبید و شنوانیدن حاضران از حیات

جاودانی خود خبری دادند و این سبب شرفنامه می خوانند:

مرا زنده پندار چون خوشن
من آیم بجاں گر تو آئی به تن (۱۶۷)

ای جان پاک من بتولاقی می گردد، اگر چه تو از آن آگاه نمی شوی و ملاقات جسمانی اگر چه ممکن است، لیکن از مایه سبب پاس ظاهر شریعت [مطهره] بتوقع نمی آید۔ آری اهل الله بکسانیکه صاحب نسبت اند، ملاقات ظاهری هم می کنند۔ چنانچه نواب غازی الدین هندوستانی نقل می کرد که: چون حضرت شاه کلیم الله فتاحی الله جهان آبادی بزیارت خواجه نصیر الدین چراغ دہلوی [رحمہ اللہ عنہما] آمدند مزار مبارک نصیر الدین از برون دوشق شد۔ چنانکه شاه کلیم الله اندرون رفته، زمانی در از درجاست خواجه نصیر الدین بودند [و] بعد از برآمدن ایشان مزار بدان صورت التیام یافت، اما خط پاریدگی اندکی نمایاں است۔ کسی که ازین قصه واقف باشد و به مق نظر ملاحظه کند، آن خط را دریابد و الله اعلم بالصواب و از قبلہ ما مستمندان حضرت خواجه نور محمد ثانی قدس سرہ منقول است کہ: روزی در مجلس شریف ایشان مذاکرہ مرگ می رفت۔ آنحضرت [قبلہ] فرمودند کہ: فرقی زیستن و مردن همین است کہ بنده بعد از مرگ یک دوگز در زیر زمین می نشیند و از حرکات خود آرام گیرد۔ پس این نقل ہم دال است بر حیات ابدی ایشان [رحمہم الله اجمعین]۔ (۱۶۸)

اصل: در ایامی کہ بنده در یارے والی بود، خمیر وصال حضرت محبت النبی محبوب [رب العالمین حضرت فخر الاسلام و المسلمین حضرت مولانا صاحب] خواجه فخر الدین محمد [قدس سرہ] [سمع عالمیان] رسید و بنده ازین واقعه خیلی اندوه مند گردید۔

شیخ در واقعه دیدم کہ حضرت شیخ من از این عالم بعالم [باقی] رخت [بر] بسته اند و بمصل دوست پیوستہ بحر بیداری لرزه در ہماعضای من افتاد۔ چنانکہ برکنارہ جوی آب کہ از آن وضوی کردم، یک دوبار از لرزه نزدیک افتادن در آب می شدم۔ پس نماز فجر ادا کردہ در خدمت حافظ صاحب رفتم و این صورت واقعه شب عرض نمودم۔ [خود بدولت] فرمودند کہ: شیخ شمارا کلی

خیر است۔ این صورت وصال حضرت مولانا صاحب [رضی اللہ تعالیٰ عنہ] بود که ترا در صورت شیخ تو و ناموده اند که رابطه و توسل تو بدرگاه ایشان بدین وسیله است۔ پس خاطر من [۱۶۱] انف [تسکین یافت۔ آری راست فرمودند که: چون حضرت قبله من [رضی اللہ عنہ] بوصول حق پیوستند، اگر چه در خدمت [آنحضرت] حاضر نبودم، اما همان مثال بروز وصال ایشان لرزه در اندام بود [و] قرار نداشتم لرزه رای یافتم که: باری بلای عظیم بر من واقع شده است که خواهم شنید۔

اصل: چون حضرت قبله من [رضی اللہ تعالیٰ عنہ] در ایام طغیانی دریای سنده جهت تعزیت فرزند حافظ صاحب (۱۶۹) بر منزل کشتی سوار شده در فہر خیر پور سادات (۱۷۰) تشریف آوردند۔ خادی را بہ بندہ فرستادند کہ اگر فراغت باشد، ملاقات کرده بروند [و] این پیغام بر نفس بندہ مثل تازیانہ رسید۔ نزد تر روان گشتم و بشرف اقدام بوسی رسیدم۔ شب در خیر پور گذراندم، بعد از نماز عشاء کہ مالش اندام مبارک ایشان می کردم و خود در از خفته بودند (۱۷۱)۔ ناگاہ یکی انگشت پای مبارک را بدست گرفته کشیدم۔ خود بدولت پای را بخود کشیدند و بیان فرمودند کہ فرقہ اصحاب انگشتان دست و پای مکروه است۔ ہم کشیدہ آنها در کراہت افتد و ہم کشانندہ و این کراہت [عام است] ہم در نماز و ہم خارج۔ (۱۷۲)

از ان شب دیگر در قریہ رستم بلوچ (۱۷۳) با جہت دعوت بتشریف آوردند۔ چون در آن قریہ از یاران و غلامان ایشان، جہت زیارت [فیض بشارت] ایشان، هجوم آوردند۔ ہنگامہ مردم از حد زائد شد۔ خود بدولت پیش از روانگی بسمت سلطان پور بیاران حاضران فرمودند کہ: محمد مسعود فرزند حافظ صاحب صغیر و جیم است و شرعاً تناول طعام یتیمان ممنوع است و معلوم است کہ دعوت ما [با] ہمہ یاران حافظ محمد و حافظ نور محمد نیایان [کذا] (۱۷۴) خواهند کرد۔ ازین واسطہ کہ ایشان ہم مردم مسکین اند۔ خرج زیادہ از قدر طاقت [بر] ایشان روانداریم۔ پس یاران را چنین باید کہ: شب آئندہ ہر کس بخانہ خویش معاود گردد و ہر گاہ کہ مادر سیت پور رویم، ہر یاری را کہ باز بسوی ماصلاح آمدن باشد، در سیت پور بیاید۔ [ہمہ] حاضران بسر و چشم قبول کردند و علی الصبح ہمہ

را رخصت فرمودند و بنده کہ شائق دیدار حضرت قبلہ بود، از حضور عالی بر طرف شدہ دورتر استادہ بودو
میاں خضر نامی مرد سندی (۱۷۵) کہ غلام حضرت قبلہ و پیر برادر بنده بود، همراه بود۔ اورا گفتیم کہ:
در حضور عالی استادہ ای، وقتی کہ فراغت یابی، عرض کن کہ این بنده را ہر چونکہ ارشاد شود، بعمل
آرد۔ میان مذکور عرض کرد [و] خود بدولت کہ روشن ضمیر بودند، آہستہ بدو فرمودند کہ: فلان را بگو کہ شما
دونفر بطریق خفا از یاران تنہا شدہ و پردہ جنگل گرفتہ زودتر پیش از سواری ماروانہ سمیت سلطان پور
شوید۔ پس بنده و میاں مذکور در جنگل مخفی شدہ راہ سلطان پور گرفتیم [و] تا بمقمرہ شہر رسیدیم۔

ساعتی بگذشت کہ آنحضرت تنہا از خادمان [داغی] یک سوارہ بسوار دیگر میاں
عبدالکریم (۱۷۶) نام نوکر غازی خان کورائی داد پوترہ کہ از حاجی پور همراه آمدہ بود، در عقب مادر
رسیدند و ہمانجا از اسپ فرود آمدند۔ عنان اسپ آنحضرت [قبلہ رضی اللہ عنہ] میاں خضر
مذکور [در] گرفت و عنان اسپ میاں عبدالکریم شخصی دیگر کہ در آنجا استادہ بود، بگرفت و [آنحضرت
قبلہ] از بندہ استفسار فرمودند کہ: شما قمر حافظ صاحب می دانید کہ کدام است؟ بندہ عرض کرد کہ: بلی
صاحب! پس خود بدولت و بندہ و میاں عبدالکریم بر سر مزار حافظ صاحب آمدیم و توجہ بندہ، از بس
مدت مشتاق دیدار بود، برخ مبارک آنحضرت [قبلہ] بود و توجہ میاں عبدالکریم سوی مزار شریف
بود۔ چنانچہ آنحضرت قبلہ از جانب سر مزار مبارک حافظ صاحب مقابل شدند بروی ایشان و
عبدالکریم از پایان آمدہ و بندہ پس [۱۷۶ب] پشت مزار بود۔ چون آنحضرت مقابل [روی] مزار
شدند بی اختیار صورت تبسم و بشارت بروی مبارک آنحضرت [قبلہ] بظہور آمد و میاں عبدالکریم از
این معنی بی خبر بود۔ پس در آن تبسم لفظ: و علیکم السلام تمام آہستہ کہ بگوش بندہ بدشوار [ی] در
آمد، از زبان آنحضرت [قبلہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ] صادر گشت و در خاطر من بر مثال الہام غیبی
چنین رسید کہ: حافظ صاحب [رحمۃ اللہ علیہ] از کمال شوق در گفتن سلام سبقت نمودہ اند، و گر نہ
سبقت نبوی چنان بود کہ سلام بر اہل قبور مردن از میگوید۔

از اینجا ہم دانستم کہ اہل اللہ حیات ابدی دارند، اما مکالمہ ایشان با صاحب نسبت و

ارباب کمال باشند کہ از کثافت جسمانی گذشتہ تمام روحانی شدہ باشند۔

وہم ازینجا است کہ روزی حضرت قبلہ من قدس سرہ در قریہ رمانیاں (۱۷۷)
 نزدیک گڑھی اختیار خان کورائی نشستہ بودند و ہنگامہ علمای کرام و فضلاء عظام بود و برای تادیب بی
 دینی علمای ہر طرف جمع شدہ بودند۔ چنانچہ حضرت قاضی صاحب قاضی نور محمد کوریچہ و برادر ایشان
 موردانوار وحدت شہود منیع کمالات علمی و عملی سراپا جوہ حضرت قاضی صاحب قاضی عاقل محمد قدس
 سرہ در آن ہنگامہ حاضر بودند و دیگر علمای کرام۔ چنانچہ مولوی صاحب مولوی احمد واعظ (۱۷۸)
 وحاجی محمد اکرم (۱۷۹) و حافظ احمد خلف حافظ اسماعیل جیو (۱۸۰) و دیگر علما بمقدار زیادہ از ہزار حاضر
 شدند و شخص شیخ نرائی محمد فاضل [نام] جنوری (۱۸۱) در آن ہنگامہ نشستہ [و] کمال خود بدین صورت
 ظاہر می کرد کہ: مریدان او بر مدح نبوی و مولود شریف صلی اللہ علیہ وسلم مست می شدند و
 رقص می نمودند و ہر کس از عوام پیش او می نشست، سیمہ صد دانہ خود را بر روی آن کس می مالید و فی الحال
 او را صورت وجد پیدا می شد و ہمگی دروغ بود۔ در این اثنا کسی آمدہ در حضور [علی] حضرت قبلہ
 من [رضی اللہ عنہ] عرض نمود کہ: من عجب تماشا دیدہ ام کہ فقیران میاں محمد فاضل در وجد و حال
 اندو می ہر کس را کہ سیمہ خود بر رویش می مالید، در رقص می آید۔ خود بدولت پرسیدند کہ: این بزرگ از
 کدام صاحب کمال و در کدام سلسلہ ارادت و بیعت دارو؟ بعضی کسان آنجا گفتند کہ: چند ایام بر مزار
 بزرگی در ملک خود چلہ کشیدہ است و چنان میگوید کہ: مرا آن بزرگ ارشاد راہ حق تعالی و خلافت
 ارشاد دیگران بمن دادہ است۔ خود [بدولت] تقسیم نمودہ فرمودند کہ: یکی از شرائط صحبت بیعت
 و خلافت حیات شیخ است کہ زندہ را بمرودہ مناسبت نیست۔ چہ او بعالم ارواح رفتہ و جسمانی را
 بروحانی ہرگز نسبت نباشد و استفادہ از اہل اللہ کہ در پردہ وصال اند، کار صاحب نسبت است و آن
 نسبت بدون دست گرفتن مشائخ [زمنہ] بدست نمی آید۔ این فائدہ از لسان واقعہ بیان حضرت قبلہ
 قدس سرہ شنیدہ ام و الحمد للہ علی ذلک۔ (۱۸۲)

باز آدم بد کہ مناقب حافظ صاحب مرحوم [رحمۃ اللہ]۔

اصل: روزی بنده بجهت زیارت مزار حافظ صاحب مرحوم بہ سلطان پور آمد۔ چون وضو کرده نزدیک مزار ایشان رسید، خواست کہ از پایان مزار آمده اقدام بوی نماید۔ چون سرنگوں گشتہ ہر دو دست پایان مزار دراز کردم، ہنوز دست ہای من ہزار نہ رسیدہ بود کہ: ناگاہ از غیب مرا بالا کشیدند و بی آنکہ دتی پیدا باشد۔ چنانہ واژگونہ بر پشت روان شدم کہ قریب افتادن [بر پشت] گشتم [و] در آن حالت ہوشم از سر برفت و در آن عین بی خودی لفظ: السلام علیکم از زبانی صادر گشت و در گفتن سلام اختیاری ندا شتم۔ آن گاہ راست قد شدہ پایان مزار دست نہادہ بوسہ دادم و نادم شدم کہ از من سلام فوت شدہ بود کہ: حضرت حافظ صاحب قدس سرہ بکمال کرم خویش [مرا] تنبیہ کردہ اند۔ آری اہل اللہ حافظ احوال غلامان خویش مستند۔ گاہ گاہ باشد کہ ایشان را بر لغزش خبر داری فرمایند، اما این چنین نوازشات کمتر یوقوع می آید۔ [۱۷۱ الف] حق سبحانہ [و تعالیٰ] از کرم و فیض ایشان در دین و دنیا بعید و محروم نہ دارد۔ بمنہ و فضلہ و بحر متہ النبی و آلہ صلی اللہ علیہم وسلم۔

باید دانست کہ مقصود اصلی بنده از تحریر این رسالہ آنکہ: بعضی مناقب حضرت قبلہ خود خواجہ نور محمد ثانی قدس سرہ بود و آنچہ نزد بنده بصحت پیوستہ نوشتہ ام و مناقب ایشان از تحریر و تقریر خارج اند۔ چنانکہ نواب غازی الدین بجز و مشاہدہ [صورت] ایشان این آیتہ کریمہ خوانندہ بود (۱۸۳) کہ: ما ہذا بشر ان ہذا الا ملک کریم ○ (۱۸۴) و مولانا حضرت محبت النبی خواجہ فخر الدین [محمد] قدس سرہ ہم گرامی داشتند۔ ایشان را وقتی کہ حضرت قبلہ ما قدس سرہ با اتفاقی زیارت حضرت مولانا صاحب قدس سرہ برکاب مستطاب حضرت قبلہ عالم [و عالمیان] مہاروی قدس سرہ بدلی شریف تشریف بردہ بودند۔ مولانا صاحب قدس سرہ در بارہ حضرت قبلہ من قدس سرہ چنین فرمودند کہ: ما را از ہمسایان ایشان عشق بنظری آید۔ (۱۸۵) آری راست فرمودند کہ: حضرت قبلہ من اگر چہ مستغرق وحدۃ حقیقی بودند، اما وصف جذبہ عشق [بر] ایشان از حد غالب بود۔

چنانکہ اکثر اوقات سماع و وجد ایشان بر ایات عشقیہ بودی و میاں صاحب میاں غلام محمد
 ناہر (۱۸۶) [سکنہ علی پور ناہر] (۱۸۷) بارہا نقل کرده است کہ ہر گاہ اتفاق ملاقات و زیارت ایشان
 در این نواحی می افتاد و بعد از فراغ نماز عشاء کہ مردم می گفتند، از خادمان چراغ روشن کنانیدہ بندہ را
 بخواندن قصہ عاشق صدر جہاں از جلد اول (۱۸۸) مثنوی دومی کہ در آن قصہ بس غرائب و
 دقائق عشق مذکور است، ماموری فرمودند و من می خواندم و خود بدولت بتوجہ تمام سماع نمودہ خطی وافر می
 گرفتند و این معنی بسیار مرتبہ از میاں مذکور بوقوع آمدہ کہ در خدمت ایشان این قصہ خواندہ است۔
 و از اینجا است کہ چون بوقت مرض وصال در سیت پور بودند، بیاران وصیت کردہ بودند کہ
 بوقت وصال [ما] سہ امر بجا آرید:

یکی آنکہ: قوالان را بخواندن غزل ہای عشق حاضر آرید۔
 دوم آنکہ: گوشت در وقت عین نزع ذبح کنید کہ موجب سہولت سکرانہ موت است و
 این بندہ بحسب فہم قاصر خود چنان بخیال می آر د کہ: قصد مبارک آنحضرت [قبلہ] ایما و مرز بود
 بقربان کردن جان خود کہ گویا در راہ دوست یک گوشت قربان شدہ باشد۔
 سوم آنکہ: دوسہ نفر از یاران در آن وقت [حلقہ ساختہ] ذکر اللہ اللہ اللہ کنند کہ خود
 بدولت تاب ذکر لسانی نداشتند و ضعف بدنی بحد کمال رسیدہ بود، اما چون اتفاق وصال آنحضرت
 [قبلہ] در اثنای راہ بوقوع آمد۔ یاران ذکر جہر کردند و دوا میر میسر نشد۔

و از لواب غازی الدین شنیدہ یاد دارم کہ وی از زبان محمد بخش (۱۸۹) برادر خود میاں
 محمد جوئیہ نقل می کرد کہ: قلب پاک حضرت قبلہ من قدس سرہ بعد از وصال تا آنکہ غسل ندادہ
 بودند، در ذکر اللہ اللہ اللہ بود کہ محمد بخش نزدیک شدہ این آواز شنید و دیگران را خبر نبود کہ در ولولہ
 فراق [آنحضرت] ہمکنان در جزع و فزع و اندوہ بودند۔ چون نزدیک شاہ پو (۱۹۰) ر بر کنارہ
 قطب دہ غسل دادند، آن ذکر قلبی بس شد و این معنی مراعات امر شریعت مطہرہ بود کہ بدن آدمی
 ہر گ در حکم ناپاکی افتد۔ پس آنحضرت از راہ دل ذاکر بودند کہ: مثل الذاکر کمثل الحی

ومثل الغافل كمثل الميت - پس آنحضرت را عجب مشغولی بود که هیچ گاه غفلت برایشان طاری نشد - حق سبحانه و تعالی از فیض ایشان بهره بخلامان رساند که بیا حق مشغول باشند - (۱۹۱) الحمد لله حمدا كثيرا والصلوة علی نبیه وآله بکرة واصیلا -

تمت تاریخ ۲۱ شوال ۱۲۸۸ هـ

چونکه مرقوم نمودم تمام
 هر دو ملاحظه ز شیخین امام
 باقی گفت مرا از خوش خوی
 ده کلو رخت تاریخش گوی
 ۱۲۸۸ هـ

حواشی:

(۱) خواجہ نور محمد ثانی المعروف بہ خلیفہ صاحب اور خواجہ نارووالہ، نالہ قطب واہ کے قریب ایک بستی چاہ نارووالہ کے رہنے والے تھے۔ ان کے والد گرامی کا نام مولوی صالح محمد تھا۔ مولوی صاحب، صاحب عرفان بزرگ تھے۔ ان کا مزار فیض آثار بھی حاجی پور میں مرجع خلافت ہے۔

خواجہ نارووالہ فخر جہاں شاہ فخر دہلوی [م ۱۱۹۹ھ] کی ہدایت پر حضور قبلہ عالم [م ۱۲۰۵ھ] کے مرید ہوئے اور سب سے پہلے خلافت پائی۔ وہ ۱۱۷۲ھ میں قبلہ عالم کے حلقہ خدامی میں داخل ہوئے، کیوں کہ ان کی وفات [۱۲۰۳ھ] پر قبلہ عالم نے فرمایا: ”افسوس کہ مزدوری سی سالہ ماضی گزرید، یعنی میاں صاحب بوصال انجامید۔“ [گلشن ابرار (قلمی): ص ۲۱۹]

خواجہ نارووالہ سیت پور [منظر گرھ] میں علاج کے لیے گئے ہوئے تھے کہ واپسی پر راستے میں ان کا انتقال ہوا۔ لفظ ’چراغ‘ سے ان کا سنہ وصال [۱۲۰۳ھ] برآمد ہوتا ہے۔ بعض تذکروں [مثلاً: گلشن ابرار] میں ان کا سال وصال ۱۲۰۳ھ بھی لکھا گیا ہے، لیکن یہ درست نہیں۔ ان کے احوال وآثار اور ملفوظات کا بنیادی ماخذ خیر الاذکار ہے۔ بعد ازاں چشت کے جن تذکروں میں خواجہ نارووالہ کا ذکر خیر ہوا، وہ خیر الاذکار کی مہک اور رعنائی سے معطر ہیں۔

مناقب المحبوبین کے مؤلف حاجی نجم الدین اور صاحب گلشن ابرار نے ان کے چار خلفاء [مولوی عبداللہ خان چانڈیہ بلوچ، مولوی محمد حسن راجن پوری، مولوی نور محمد برٹہ محمد پوری اور مولوی ابوبکر حاجی پوری] کا تذکرہ کیا ہے، جب کہ تاربخ مشائخ چشت میں مولوی محمد مھلوی (مؤلف: خیر الاذکار) کو بھی ان کے خلفاء میں شمار کیا گیا ہے، لیکن کسی قدیم اور مستند ماخذ سے اس کی تصدیق نہیں ہوتی۔

(۲) قطب الاقطاب خواجہ قطب الدین بختیار کاکی [م ۶۳۳ھ] کے خلیفہ اور حضرت نظام

الدین اولیاء [م ۷۲۵ھ] اور مخدوم علاء الدین علی احمد صابر کلیری [م ۶۹۰ھ] کے پیرو مرشد شیخ کبیر اور شیخ الاسلام والمسلمین خواجہ فرید الحق والدین گنج شکر [م ۶۷۰ھ] کے تفصیلی احوال و آثار کے لیے ملاحظہ ہوں: فوائد الفوائد (حسن مجزی) سیر الاولیاء [امیر خوردا]، اخبار الاخیار [شیخ عبدالحق محدث دہلوی] جواہر فریدی [مولوی علی اصغر چشتی]، مخزنِ جنت [مولوی امام بخش مہاروی]، مناقب المحبوبین [حاجی نجم الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]

(۳) قبلہ عالم خواجہ نور محمد مہاروی [م ۱۲۰۵ھ] فخر جہاں شاہ فخر الدین محمد دہلوی کے خلیفہ اجل رک: خلاصۃ الفوائد [قاضی محمد عمر حکیم]، خیر الاذکار [مولوی محمد گھلوی]، گلشنِ ابرار [مولوی امام بخش مہاروی]، مخزنِ جنت [مولوی امام بخش مہاروی]، مناقب المحبوبین [حاجی نجم الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]، تاریخ مشائخِ جنت [پروفیسر خلیق احمد نظامی]

(۴) حافظ محمد سلطان پور [مظفر گڑھ] کے متوطن تھے۔ قبلہ عالم اور خواجہ نور محمد ثانی سے بے پناہ عقیدت اور ارادت رکھتے تھے۔ وہ شاہ فخر الدین محمد دہلوی کے مرید تھے اور خلیفہ بھی۔ مناقب المحبوبین کے علاوہ کسی دوسرے تذکرے یا ملفوظاتی مجموعے میں ان کی خلافت کا تذکرہ نہیں ہوا۔ البتہ خیر الاذکار میں پوری ایک فصل ان کے احوال اور مقامات سے متعلق ہے اور یہی فصل ان کے احوال و آثار کا واحد ماخذ ہے۔ وہ بہت باکمال اور صاحبِ عرفان بزرگ تھے۔ ان کا سنہ وصال معلوم نہیں۔ البتہ خیر الاذکار سے اتنا ضرور معلوم ہوتا ہے کہ وہ شاہ فخر دہلوی [م ۱۱۹۹ھ] کی رحلت کے بعد اور خواجہ نور محمد ثانی [م ۱۲۰۴ھ] کی زندگی میں واصلِ جنت ہوئے۔ ان کا مزار شریف سلطان پور میں ہے۔

(۵) نالہ قطب واہ..... بہتی تار و والہ کے قریب ہے۔ کبھی یہ علاقہ ڈیرہ غازی خان میں

بزرگ کی بارگاہِ عرش مقام کے خادم..... دلی میں مولانا فخر جہاں کی خانقاہ کے حاضر باش اور اس مجموعے میں شامل دو واقعات کے راوی

(۱۱) سید ظفر علی شاہ، بارگاہِ خواجہ غریب نواز کے خادم اور مولانا فخر جہاں کے ارادت کیش

(۱۲) بہارِ مستان مولانا جامی کی تصنیف لطیف ہے۔

(۱۳) شیخ مرانی اجمیر اور اس کے گرد و نواح میں دہادھاری کے نام سے مقبول تھا۔ سید ظفر

علی شاہ [خادم درگاہِ خواجہ غریب نواز] کی وساطت سے شاہ فخر جہاں کی مجلس میں حاضر ہوا اور اپنی ظاہر پرستی کی پاداش میں ایک حیرت انگیز واقعے کا نشانہ بنا۔

(۱۴) مولوی عبداللہ خان چانڈیہ بلوچ، خواجہ نارودالہ کے مرید اور خلیفہ تھے۔ گلشنِ ابرار

کے مؤلف مولوی امام بخش مہاروی نے لکھا ہے کہ: ”خلیفہ مطلق و قائم مقام برحق حضرت عبداللہ خان چانڈیہ بلوچ ساکن ڈیرہ غازی خان کہ تو صیفش از حد تحریر و تقریر بیرون و افزودن است و کشود کارش در حینِ حیاتِ بخش بہ تمام رسیدہ بود کہ بعد وصالِ مبارک شیخ خود محتاج بہ شیخ دیگر نبود۔

رحمة الله عليه۔“ [گلشنِ ابرار (قلمی): ص ۲۲۲]

(۱۵) بابا فرید گنج شکر کے مرید و خلیفہ اور حضرت نصیر الدین چراغ دہلوی اور امیر خسرو کے

پیر و مرشد، حضور نظام الدین اولیاء (م ۷۲۵ھ)..... تفصیل احوال اور تعلیمات کے لیے دیکھیے:

فوائد الفوائد [حسن بجزی]، مسرر الاولیاء [امیر خوردا]، خیر المجالس [مولانا حمید قلندر]،

اخبار الاخیار [شاہ عبدالحق محدث دہلوی]، جواہرِ فریدی [مولوی علی اصغر چشتی]، مخزنِ

جشت [امام بخش مہاروی]، شجرۃ الانوار [مولوی رحیم بخش فخری]، مناقب المحبوبین

[حاجی نجم الدین]، تکملہ مسرر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]، حضرت نظام الدین

اولیاء: حیات اور تعلیمات [پروفیسر محمد حبیب]

(۱۶) حضرت نظام الدین اولیاء کے خلیفہ اعظم خواجہ نصیر الدین چراغ دہلی (م ۷۵۷ھ).....

رک: سیر الاولیاء [امیر خورو]، خیر المجالس [مولانا حمید قلندر]، اخبار الاخیار [شاہ
عبدالحق محدث دہلوی]، جواہر فریدی [مولوی علی اصغر چشتی]، شجرۃ الانوار [مولوی رحیم
بخش فخری]، مناقب المحبوبین [حاجی نجم الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد
احمد پوری]، مخزنِ چشت [مولوی امام بخش مہاروی]

(۱۷) خواجہ عثمان ہرونی، حضرت حاجی شریف زبیدی کے خلیفہ اکبر اور خواجہ غریب نواز کے
پیر و مرشد .. ۶۰۷ھ میں واصل بحق ہوئے اور مکہ معظمہ میں ان کا مزار اقدس زیارت گاہِ عالم
ہے۔ .... رک: اخبار الاخیار [شاہ عبدالحق محدث دہلوی]، جواہر فریدی [مولوی علی اصغر
چشتی]، شجرۃ الانوار [مولوی رحیم بخش فخری]، مناقب المحبوبین [حاجی نجم الدین]،
تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]، مخزنِ چشت [مولوی امام بخش مہاروی]

(۱۸) قطب الحق والدین بن خواجہ کمال الدین، اوش کے موطن تھے۔ خواجہ خواجگان خواجہ
معین الدین چشتی اجمیری سے خلافت پائی۔ ۶۳۳ھ میں رحلت فرمائی۔ مزار پُرانوار دہلی میں
مرجعِ خلافت ہے۔ .... رک: اخبار الاخیار [شاہ عبدالحق محدث دہلوی]،
جواہر فریدی [مولوی علی اصغر چشتی]، شجرۃ الانوار [مولوی رحیم بخش فخری]، مناقب
المحبوبین [حاجی نجم الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]، مخزنِ
چشت [مولوی امام بخش مہاروی]

(۱۹) یہ واقعہ مناقب المحبوبین [لائبریریٹیشن] کے ص ۹۸-۹۹ پر نقل ہوا۔
(۲۰) اس واقعے سے ترقی مرید کا اثبات ہوتا ہے یا نہیں، پیر و مرشد کی مہربانی اور کرم کا اظہار
بہر حال ہو رہا ہے۔

(۲۱) مولوی محمد گھلوی ۱۲۰۳ھ میں اپنے گاؤں گھلوں میں مقیم تھے۔ جب خواجہ نارووالہ کا
راستے میں انتقال ہوا، تو وہ اس قافلے میں شامل نہ تھے، جو خواجہ موصوف کے ہمراہ بیت پور سے

واپس آ رہا تھا۔ مولوی گھلوی کو بعد میں اس سانحے کی خبر ہوئی۔ وہ ۱۲ جمادی الاول ۱۳۰۴ھ کو حاجی پور پہنچے۔ اس روز خواجہ نارووالہ کو انتقال فرمائے چھٹا دن تھا۔

(۲۲) مولوی عبداللہ خان [خلیفہ اکبر خواجہ نارووالہ] بھی اپنے مرشد کے انتقال کے وقت موجود نہ تھے۔ وہ آٹھ دس دنوں بعد حاجی پور تشریف لائے اور اپنے شیخ کے مزار پر انوار کی زیارت سے فیض یاب ہوئے۔

(۲۳) فارسی ادبیات کے بے عدیل اور بے مثال شاعر اور نثر نگار... سلسلہ نقشبندیہ کے عظیم صوفی مولانا عبدالرحمن جامی [م ۸۹۸ھ]

(۲۴) گلشن ابرار [قلمی] کے ص ۶۷ پر یہ واقعہ نقل ہوا۔

(۲۵) قبلہ عالم کے خلیفہ اجل، خواجہ محمد سلیمان تونسوی المعروف خواجہ پیر پٹھان غریب نواز

[م ۱۳۶۷ھ/ ۱۸۵۰ء]۔۔۔۔۔ رک: منتخب المناقب [مولوی یار محمد ساکن بنڈی]، گلشن

اسرار [میاں محمد درزی]، نافع السالکین [مولوی امام الدین]، انتخاب گلشن

اسرار [مولوی خدا بخش چوہان]، ملفوظ شریف [مولوی غلام حیدر]، مناقب

سلیمانی [مولوی غلام محمد خان]، خاتم سلیمانی [مولوی صالح محمد تونسوی]، غداۃ المحبین

و سم المعاندین [مولوی نور محمد مکھڑی]، معزین چشت [مولوی امام بخش مہاروی]، مناقب

المحبوبین [حاجی نجم الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]، تاریخ

مشائخ چشت [پروفیسر خلیق احمد نظامی]

(۲۶) گلشن ابرار [قلمی] کے ص ۶۷-۶۸ پر اس واقعے کا تذکرہ ہوا۔

(۲۷) القیّمہ: ۲۹

(۲۸) گلشن ابرار [قلمی] کے ص ۶۹ پر یہ واقعہ مرقوم ہے۔

(۲۹) نواب غازی الدین خان نظام، شاہ فخر دہلوی کے مرید اور قبلہ عالم خواجہ نور محمد مہاروی

کے خلیفہ تھے۔ ان کے دادا نظام الملک آصف جاہ اول بھی سلسلہ چشتیہ میں مولانا نظام الدین اورنگ آبادی سے بیعت رکھتے تھے۔ انھوں نے اپنے پیر و مرشد کے احوال و مناقب میں رشک گلستانِ اوم کے عنوان سے ایک کتاب بھی لکھی۔

نواب غازی الدین نظام حوادثا تو زمانہ کے باعث دہلی چھوڑ کر قبلہ عالم کے حضور مہار شریف میں پناہ گزیں ہوئے۔ انھوں نے مناقبِ فخریہ اور منہوی فخریہ النظام میں اپنے شیخ کے احوال اور مناقب لکھے۔ وہ پاک پتن میں آسودہ خاک ہیں۔ خواجہ حسن نظامی ثانی نے غلطی سے دہلی کو ان کا مدفن قرار دیا ہے۔ [ماہنامہ مسندِ ادبیہ نئی دہلی: جلد ۱۳، شمارہ ۱۱، ص ۲۲] متذکرہ بالا کتابوں کے علاوہ انھوں نے اسماء الابرار کے عنوان سے بھی ایک کتاب تحریر فرمائی۔ وہ قادر الکلام شاعر بھی تھے۔ ان کی غزلیں، قصیدے اور مثنویاں ان کی پختہ کاری اور قادر الکلامی پر گواہ ہیں۔ حیدر آباد کن سے ان کا دیوان بھی اشاعت پذیر ہو چکا ہے۔

(۳۰) مخزنِ چشت کے مؤلف نے لکھا ہے کہ: ”فرسافہ بکسر فاوسکون سین مہملہ وفون مفتوحہ وفائی در آخر در لغت بمعنی شب نور و روز و در بنجا علم سلطان مراد است۔“ [ص ۱۱۵]، جب کہ قبلہ عالم نے اس کو فرشتافہ [فتح فاوسکون سین معجمہ و تہائی فوقانیہ مثنیات وفائی در آخر] بتایا ہے۔

(۳۱) مولوی عبدالغفور لاری، مولانا عبدالرحمن جامی کے خواہر زادے اور اپنے وقت کے عالمِ اجل..... انھوں نے لفحات الانس پر حاشیہ آرائی کی۔

(۳۲) لفحات الانس سیکڑوں علماء و مشائخ کے احوال و مناقب پر مشتمل مولانا جامی کا بے نظیر تذکرہ..... مولوی عبدالغفور نے اس پر حاشیہ تحریر کیا۔ دنیا کی مختلف زبانوں میں اس کتاب کے ترجمے ہوئے۔ اپنے موضوع پر نہایت ہی مقبول اور مستند کتاب ہے۔

(۳۳) مخیر الاذکار نوحہ اجل اور نوحہ پنجاب یونیورسٹی کے حاشیے میں لکھا ہے کہ: ”دندوری

بکسرِ اول و فتحِ نون منسوب است بہ دینور کہ نام شہری است بکوہستان و در میان ہمدان و بغداد۔“
[بحوالہ عبدالغفور حاشیہ نفحات الانس]

(۳۴) ممشاد علودینوری، خواجہ امین الدین ابی مہرۃ البصری کے خلیفہ اعظم تھے۔ ۲۹۹ھ میں وفات پائی۔۔۔ رک: نفحات الانس [مولانا عبدالرحمن جامی]، سیر الاولیاء [امیر خورو]، مرآۃ الاسرار [مولوی عبدالرحمن چشتی]، مخزنِ جشت [مولوی امام بخش مہاروی]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]، مناقب المحبوبین [حاجی نجم الدین]

(۳۵) منتخب اللغات سید عبدالرشید ٹھٹھوی کی لغت..... یہ لغت ۱۰۳۶ھ میں مرتب ہوئی۔ مؤلف نے اس کا نام منتخب اللغات شاہ جہانی رکھا۔ ان کا اصل کارنامہ فرہنگِ رشیدی کی ترتیب و تہذیب ہے۔ اس کے علاوہ رسالہ مغیرات اور رسالہ مغیرات بھی ان کی تالیفات ہیں۔ [ماخوذ از رسالہ مغیرات رشیدی: ڈاکٹر عبدالستار صدیقی رڈاکٹر مظہر محمود شیرانی: کراچی، ادارہ یادگار غالب: بار اول ۲۰۰۳ء]

(۳۶) صاحبِ شان و شکوہ، منصف اور عادل حکمران

(۳۷) سید حسن خواجہ بزرگ معین الحق والدین کے والد بزرگوار

(۳۸) اجود مہن کے بجائے پاک تن اکبر اعظم کے زمانے میں معروف ہوا۔ تمام قدیم کتابوں میں اجود مہن آیا ہے۔

(۳۹) مناقب المحبوبین کے م ۱۰۵۳۹۹ اور گلشنِ ابرار ۷۸۷۷ پر خیر الاذکار کے ان مندرجات کی تفصیل ملتی ہے۔

(۴۰) خواجہ مودود چشتی کا اسم گرامی قطب الدین تھا۔ وہ اپنے والد ماجد خواجہ ابو یوسف چشتی کے خلیفہ اعظم تھے۔ ۵۲۷ھ میں عالمِ بقا کی جانب مراجعت فرمائی اور چشت میں مدفون ہوئے۔ رک: نفحات الانس [مولانا عبدالرحمن جامی]، جواہرِ فریدی [مولوی علی اصغر چشتی]،

[الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]

(۳۵) شیخ یحییٰ مدنی اپنے دادا شیخ محمد کے خلیفہ اکبر تھے۔ ۱۱۲۲ھ میں راہی ملک عدم ہوئے اور مدینہ الرسول میں آسودہ خاک ہیں۔۔۔۔۔ رک: مفتاح الکرامات [شیخ محمد فاضل]، مخزنِ چشت [مولوی امام بخش مہاروی]، مناقب المحبوبین [حاجی نجم الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]

(۳۶) مظہر اللہ التام الصمد شیخ محمد اپنے والد بزرگوار شیخ حسن محمد کے غیفہ تھے۔ اصل نام شمس الدین اور لقب محمد تھا۔ انھوں نے بیالیس کتابیں تصنیف کیں، جن میں تفسیر محمدی کو بے پناہ شہرت نصیب ہوئی۔ ۱۰۴۱ھ میں وفات پائی۔ مزار شریف احمد آباد میں ہے۔۔۔۔۔ رک: مخزنِ چشت [مولوی امام بخش مہاروی]، مناقب المحبوبین [حاجی نجم الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]

(۳۷) شیخ محمد کا اصل نام شیخ نصیر تھا۔ وہ شیخ احمد کے صاحب زادے اور شیخ جمال الدین المعروف بہ شیخ جن کے خلیفہ اعظم تھے۔ ۹۸۲ھ میں وفات پائی۔ مزار پڑاوار احمد آباد میں ہے۔۔۔۔۔ رک: مجالس حسنہ [شیخ محمد]، مخزنِ چشت [مولوی امام بخش مہاروی]، مناقب المحبوبین [حاجی نجم الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]

(۳۸) شیخ جمال الدین المعروف بہ شیخ جن، شیخ محمود راہجن کے خلیفہ اعظم تھے۔ انھوں نے ۹۳۰ھ میں وفات پائی اور احمد آباد میں مدفون ہوئے۔۔۔۔۔ رک: مجالس حسنہ [شیخ محمد]، مخزنِ چشت [مولوی امام بخش مہاروی]، مناقب المحبوبین [حاجی نجم الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]

(۳۹) شیخ محمود راہجن نے اپنے والد گرامی خواجہ علم الحق والدین سے خلافت پائی۔ ۹۰۰ھ میں رحلت فرمائی۔۔۔۔۔ رک: مجالس حسنہ [شیخ محمد]، مخزنِ چشت [مولوی امام بخش

مہاروی]، مناقب المحبوبین [حاجی نجم الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]

(۵۰) یہاں مؤلف خیر الاذکار سے صوفیائے چشت کے سلسلہ انساب کی ترقیم میں تسامح ہوا۔ حاجی نجم الدین نے مولوی محمد گھلوی کی اس غلطی پر گرفت کرتے ہوئے لکھا ہے کہ: ”کاتب الحروف گوید کہ ایٹجاراوی را غلطی افتاده است و در شنیدن وی سہوا افتاده است، ورنہ حضرت قبلہ عالم این چنین الفاظ غلط نہ فرمودندی، زیرا کہ حق تعالیٰ اوشان را عالم ظاہر و باطن کردہ بود و اگر بر تقریر این مقولہ حضرت قبلہ عالم است، پس گمان کردہ شود و حمل کردہ آید بر استفراق آن شخص و عدم وقوف از حالات انساب در آن حالت کہ اہل اللہ را می شود... اما حقیقت نسب شیخان عظام مذکورین و موصوفین اینست کہ حضرت خواجہ معین الدین و حضرت خواجہ قطب الدین و حضرت نظام الدین محبوب الہی ہمہ سادات حسینی بودہ اند، اما حضرت گنج شکر و حضرت شیخ نصیر الدین و از حضرت شیخ کمال الدین علامتا حضرت یحییٰ مدنی ہمہ شیخ فاروقی بودہ اند و حضرت شیخ کلیم اللہ جہاں آبادی و شیخ نظام الدین اورنگ آبادی ہر دو از اولاد صدیق اکبر اند۔“ [مناقب المحبوبین: ص ۱۰۱]

(۵۱) سلسلہ چشتیہ کے مجدد اور حضرت یحییٰ مدنی کے خلیفہ اعظم، شاہ کلیم اللہ جہاں آبادی [م ۱۱۳۲ھ] ..... رک: مجالس کلیمی [خواجہ کامگار خان]، شجرۃ الانوار [مولوی رحیم بخش فخری]، مناقب المحبوبین [حاجی نجم الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]، مخزن چشت [مولوی امام بخش مہاروی]، نارینخ مشائخ چشت [پروفیسر خلیق احمد نظامی]

(۵۲) شاہ کلیم اللہ جہاں آبادی کے خلیفہ اعظم اور شاہ فخر دہلوی کے پیر و مرشد، حضور نظام الدین اورنگ آبادی [م ۱۱۳۲ھ] .... مفصل احوال اور ملفوظات کے لیے دیکھیے: رشک گلستان ارم [نظام الملک آصف جاہ اول]، احسن الشمائل [خواجہ کامگار خان]، شجرۃ

الانوار [مولوی رحیم بخش فخری]، مناقب المحبوبین [حاجی نجم الدین]، تکملہ
سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]، مخزنِ چشت [مولوی امام بخش مہاروی]، تاریخ
مشائخ چشت [پروفیسر خلیق احمد نظامی]

(۵۳) خواجہ سراج الحق، خواجہ کمال الدین علامہ کے صاحبزادے اور خلیفہ اعظم تھے۔
۸۱۷ھ میں وفات پائی۔ مزار مبارک گجرات میں ہے۔..... رک: مجالس حسنہ [شیخ محمد]،
مخزنِ چشت [مولوی امام بخش مہاروی]، مناقب المحبوبین [حاجی نجم الدین]، تکملہ
سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]

(۵۴) مناقب المحبوبین کے ص ۱۰۱ اور گلشنِ ابرار کے ص ۷۹ پر خیر الاذکار کا
یہ اقتباس نقل ہوا۔

(۵۵) میاں محمد یار، مہار خاندان کے فرد تھے۔ انھیں خواجہ تارودالہ سے بیعت کا شرف حاصل
تھا۔ وہ مولوی محمد گھلوی کے عزیز ترین دوستوں میں سے تھے۔ موصوف نے خیر الاذکار میں
انھیں یارِ غار اور دوستِ نمگسار لکھا ہے، جس سے دونوں کے مابین محبت اور بے تکلفانہ روابط
کا اندازہ ہوتا ہے۔ یہ دونوں دوست، پیر بھائی ہونے کے ساتھ ساتھ ہم سبق بھی تھے۔ انھیں اپنے
پیر و مرشد سے شرح لمعات پڑھنے کا اعزاز بھی حاصل تھا۔

(۵۶) مولانا جامی نے فخر الدین عراقی کی کتاب لمعات کی اشعۃ اللمعات کے عنوان
سے شرح لکھی۔

(۵۷) مولوی غلام علی، مہار شریف میں قبلاً عالم کی مسجد میں پیش امام تھے۔

(۵۸) میاں محمد مسعود، حافظ محمد سلطان پوری کے فرزند ارجمند تھے۔ مولفِ خیر الاذکار
جب پہلی بار مہار شریف گئے۔ ان دنوں حافظ صاحب اور میاں محمد مسعود بھی وہاں مقیم تھے۔ میاں
مسعود کم سن تھے۔ مولوی محمد گھلوی اپنی بیماری کی وجہ سے جب مہار شریف سے اپنے گھر [گھلوں]

کی طرف روانہ ہوئے، تو وہ انھیں بھی گھر چھوڑنے کے لیے اپنے ساتھ لے گئے، کیوں کہ سلطان پور، گھلوں کے راستے میں تھا۔

(۵۹) یہ مسئلہ قدرے مختلف منظر نامے کے ساتھ گلشنِ ابرار کے ص ۸۲-۸۳ پر نقل ہوا۔

(۶۰) مؤلف گلشنِ ابرار نے اس شخص کا نام میاں محمد اکبر لکھی لکھا ہے۔ وہ قبلہ عالم کے

مرید تھے۔ رک: ص ۷۰

(۶۱) گلشنِ ابرار میں یہ واقعہ ص ۷۰، مناقبِ محبوبین میں ص ۱۰۱ اور مخزنِ

چشت کے ص ۳۷۲ پر مذکور ہوا۔

(۶۲) قاضی عاقل محمد، قبلہ عالم کے خلیفہ اجل تھے۔ وہ ۱۲۲۹ھ کو شدائی میں واصلِ حق

ہوئے۔ ان کے جسمِ اطہر کو کوٹ مٹھن لا کر دفن کیا گیا..... رک: مناقبِ فریدی [احمد اختر

مرزا]، مناقبِ محبوبین [حاجی نجم الدین]، تکملہ سیرِ الاولیاء [مولوی گل محمد احمد

پوری]، مخزنِ چشت [مولوی امام بخش مہاروی]، تاریخِ مشائخِ چشت [پروفیسر خلیق احمد

نظامی]

(۶۳) میاں احمد علی، قاضی عاقل محمد کے صاحبزادے اور جانشین تھے۔ وہ اپنے وقت کے جید

عالم تھے۔ انھوں نے ۱۲۳۱ھ میں وفات پائی اور کوٹ مٹھن میں آسودۂ خاک ہوئے۔...

رک: مناقبِ فریدی [احمد اختر مرزا]، مناقبِ محبوبین [حاجی نجم الدین]، تکملہ

سیرِ الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]، مخزنِ چشت [مولوی امام بخش مہاروی]، تاریخِ

مشائخِ چشت [پروفیسر خلیق احمد نظامی]

(۶۴) میاں محمد شریف، قاضی عاقل محمد کے والد اور صاحبِ کمال بزرگ تھے۔

(۶۵) خیرالاذکار کے دیگر نسخوں اور معاصر تذکار میں ان کا نام مولوی احمدی واعظ آیا

ہے۔ خیرالاذکار کے مؤلف نے انھیں بابِ وعظ و نصاحت و بلاغت میں ضربِ المثل زمانہ

کہا ہے۔

(۶۶) یہ واقعہ مناقب المحبوبین کے ص ۱۰۱-۱۰۲ پر نقل ہوا۔

(۶۷) سلسلہ قادریہ کے سرخیل، غوث اعظم اور شیخ اجل سید عبدالقادر جیلانی [م ۵۶۲ھ]

(۶۸) غنیۃ الطالبین متصوفانہ ادب کی اہم ترین کتاب ہے۔

(۶۹) غنیۃ الطالبین [مترجمہ مولانا راغب رحمانی دہلوی: مطبوعہ از نقیس اکیڈمی،

کراچی: ۱۹۸۹ء] کے متن اور ترجمے میں غوث اعظم کا یہ قول موجود نہیں۔

(۷۰) گزہی اختیار خان، خانپور [خلع رحیم یار خان] سے تیرہ کلومیٹر کے فاصلے پر مغرب کی

طرف ایک تاریخی قصبہ ہے۔ یہاں سلسلہ چشتیہ کے دو بزرگوں [خواجہ محمد یار فریدی اور خواجہ غلام

نازک فریدی] کے مزارات مرجع خلائق ہیں۔ قدیم کتابوں میں گزہی اختیار خان کو گزہی اختیار

خان کورائی بھی لکھا جاتا رہا ہے۔

(۷۱) ”حضرت قبلہ من نحن براین مقرر شد“ بجائے ”قبلہ عالم نحن براین مقرر شد“۔ [بحوالہ:

خیبر الاذکار نمبر ۱، جمل ونسخہ پنجاب یونیورسٹی]

(۷۲) المرسلات: ۴۳

(۷۳) یہ مسئلہ مناقب المحبوبین کے ص ۱۰۱ اور مخزنِ جشت کے ۳۷۰-۳۷۱ پر نقل

ہوا۔

(۷۴) میاں غلام محمد، مؤلفِ خیبر الاذکار کے والد گرامی تھے۔

(۷۵) یہ شعر مشہور مولانا روم کا ہے۔

(۷۶) نزہۃ الارواح تصوف کی معروف کتاب ہے۔

(۷۷) عوارف المعارف شیخ شیوخ العالم حضرت شہاب الدین سہروردی [م ۶۳۲ھ] کی

شہرہ آفاق کتاب... اصلاً عربی میں ہے۔ دنیا کی کئی زبانوں میں اس کے ترجمے موجود ہیں۔

چشتیہ سلسلے کی خانقاہوں میں صدیوں تک اس کتاب کا درس ہوتا رہا ہے۔

(۷۸) نکلسن اور کریم زمانی کے مرتبہ نسخوں میں ان اشعار کا متن یوں ہے:

سرشکتہ نیست این سر را بہند
یک دو روزی جہد کن باقی بہند
ہرچہ خیر شورش و دیوانگی ست
اندوین رہ دوری و بیگانگی ست

[مثنوی معنوی مرتبہ، نکلسن، تہران، نشر انتشارات گلی ۱۳۷۱ھ ش، شرح جامع مثنوی

معنوی، کریم زمانی، تہران، انتشارات اطلاعات میرداد: ۱۳۷۸ھ ش]

(۷۹) یہ خط خواجہ ناردوالہ کے احوال کے ضمن میں تکملہ میرالاولیاء کے ص ۱۳۱-۱۳۲

پر نقل ہوا۔ [مطبوعہ زرِ مصوی پریس، دہلی: ۱۳۱۲ھ]

(۸۰) میاں موسیٰ، مولوی محمد گھلون کی زیر نگرانی دینی علم کی تحصیل میں مصروف تھے۔ آثار

سے معلوم ہوتا ہے کہ وہ خواجہ ناردوالہ کے مرید تھے۔ خواجہ صاحب نے انھیں تحصیل علم کے لیے

ایک وظیفہ بھی بتایا تھا۔

(۸۱) خواجہ ناردوالہ نے اپنے خط میں غلام رسول کو سلام لکھا تھا۔ وہ یقیناً خواجہ صاحب کے

حلقہ اثر میں تھے، لیکن حیرالاذکار کے مندرجات سے ان کے کردار پر کوئی روشنی نہیں پڑتی۔

(۸۲) میاں احمد جیو کے کوائف حیات معلوم نہیں ہو سکے، لیکن خیرالاذکار سے اتنا اندازہ

ضرور ہوتا ہے کہ وہ بھی اس سلسلہ فکر و یقین سے متعلق تھے۔

(۸۳) المؤمن ۴۴

(۸۴) یہ واقعہ گنگ سنس اہرار میں بھی نقل ہوا۔ رک. ص ۲۰۰، اس کا اردو ترجمہ اولیائے

پاکستان کی جلد دوم کے ص ۱۴۳ پر آیا ہے۔

(۸۵) گلسن ابرار کے ص ۱۷ پر یہ واقعہ اس طرح آیا ہے۔ ”یک مرتبہ حضرت ضیفہ صاحب خواجہ نور محمد ثانی نارودالرحمة اللہ علیہ پایادہ بہ بہار شریف بخدمت آن عنصر لطیف حضرت قبلہ عالم دینی اللہ تعالیٰ عنہ آمدہ سعادت اقام ہوئی حصول نمود۔ شخص از حاضران محفل قدس مشاغل از پرسید کہ: بہ سواری آمدہ ای خواہ پیادہ؟ بدر جواب فرمود کہ: پیادہ۔ ہون کس گفت کہ: چرا تدارک سواری نہ فرمودہ اید؟ خود بدولت حضرت قبلہ عالم دینی اللہ تعالیٰ عنہ فی الفور از زبان فیض نوا بیان فرمود:

شوق طواف کعبہ چو در دامت گرفت

تدبیر زاد و راحلہ شد شد نشد نشد

اسی طرح مناقب المحبوبین میں حاجی نجم الدین نے رسالہ اسرار الکمالیہ کے حوالے سے یوں لکھا ہے: ”وقتی حضرت نارودالہ صاحب بخدمت حضرت قبلہ عالم آمدند، کسی پرسید کہ سوار آمدہ اید یا پیادہ؟ فرمودند: پیادہ آمدہ ام۔ حاضران گفتند کہ: تدبیر سواری چرا نکردید؟ فی الحال قبلہ عالم این بیت احمد جام خواندند:

شوق طواف کعبہ چو در دامت گرفت

تدبیر زاد و راحلہ شد شد نشد نشد

[ص: ۱۱۳]

(۸۶) گلسن ابرار کے مرتب نے یہ واقعہ اس طرح نقل کیا: ”وہم روزی یکی از غلامی از غلامان حضور علی بخدمت عرض نمود کہ: من...“ [ص ۱۷] مولوی امام بخش نے ’این‘ کے بجائے لفظ ’یکی‘ استعمال کر کے اس واقعے کا پورا منظر نامہ بدل دیا۔ لفظ ’این‘ غیر الاذکار کے مؤلف کا اشارہ ’الیہ تھا، مگر لفظ ’یکی‘ کے استعمال نے اس واقعے کو تعمیم عطا کر دی۔

(۸۷) مناقب المحبوبین میں یہ واقعہ ص ۱۰۸ پر آیا ہے۔

(۸۹) قاضی پور، راجن پور کے قریب ہے۔

(۹۰) یارے والی ضلع مظفر گڑھ کا ایک قصبہ ہے۔ یہ دریائے سندھ کے کنارے پر آباد ہے۔ کسی زمانے میں یہ قصبہ قاضی نور محمد کوریجہ [برادر قاضی عاقل محمد] کی جاگیر میں شامل تھا۔ قاضی صاحب کے دادا مخدوم غلام حیدر کا مزار مبارک بھی اسی قصبے میں ہے۔ خیرالاذکار کے مؤلف یہاں تین سال اقامت پذیر رہے۔ ان کے قیام کا زمانہ ۱۱۹۹ھ کے آس پاس کا ہے، کیوں کہ جب فخر جہاں شاہ فخر الدین محمد دہلوی کے ارتحال کا سانحہ پیش آیا، تو مولوی محمد گھلوی یارے والی میں مقیم تھے۔

(۹۱) قاضی نور محمد کوریجہ بن قاضی محمد شریف، قبلہ عالم کے خلیفہ اجل قاضی عاقل محمد کے بڑے بھائی تھے۔ جب قبلہ عالم پہلی بار چاہ تارو والہ تشریف لائے، تو قاضی صاحب ان کے دامن رحمت سے وابستہ ہوئے۔ یارے والی کا علاقہ ان کی جاگیر میں شامل تھا۔ انھوں نے قبلہ عالم کو اپنے گاؤں میں تشریف لانے کی دعوت دی۔

(۹۲) امام ابو یوسف کا اصل نام یعقوب بن ابراہیم تھا۔ وہ صحابی رسول سعد بن حنبلہ کی اولاد میں سے تھے۔ ۹۲ھ میں کوفہ میں پیدا ہوئے۔ امام اعظم کے ممتاز شاگردوں میں ان کا شمار ہوتا ہے۔ فقہ اسلامی کی تدوین اور تہذیب میں انھوں نے اہم کردار ادا کیا۔ ۱۸۲ھ میں وفات پائی۔ [ماثور از: علمائے احناف کے حیرت انگیز واقعات [جلد دوم]: مولانا عبد القیوم حقانی: اکوڑہ خٹک، موتمرا لمصنفین: مئی ۱۹۸۹ء، ص ۳۲]

(۹۳) اس واقعے کا خلاصہ مجلسین ابرار کے ص ۲۰۱ اور مناقب المحبوبین کے ص ۱۰۸ پر آیا ہے۔

(۹۴) کوٹلہ مہر علی، خیر پور سادات [ضلع مظفر گڑھ] کے قریب ایک چھوٹا سا قصبہ ہے۔ اسے کوٹلی مہر علی بھی کہا جاتا ہے۔

(۹۵) میاں محمد موسیٰ والا، قبلہ عالم کے مرید اور خواجہ نارودالہ کے خادم خاص تھے۔ وہ حاجی پور، یا اس کے گرد و نواح کے رہنے والے تھے۔ خیر الاذکار میں ان کا دو پارہ ذکر خیر آیا ہے۔ اس واقعے میں: ”دراپن اثنا [میاں صاحب] میاں محمد موسیٰ والا از یاران آنحضرت“ مذکور ہے۔ متن کے تناظر میں یہاں آنحضرت سے مراد خواجہ نارودالہ ہیں۔ لگتا ہے کہ یہ سہو کا تب ہے یا پھر رواد روی میں مؤلف سے یہ غلطی سرزد ہوئی ہے۔

(۹۶) قاضی محمد عمر حکیم سیت پور کے متوطن اور پیشے کے اعتبار سے طبیب تھے۔ وہ قبلہ عالم کے مرید تھے۔ انھوں نے اپنے پیر و مرشد کے ملفوظات خلاصۃ الفوائد کے عنوان سے مرتب کیے۔

(۹۷) یہ واقعہ گلشنِ ابرار کے ص ۲۱۷-۲۱۸ اور مناقب المحبوبین کے ص ۱۰۸-۱۰۹ پر نقل ہوا۔

(۹۸) بستی صالح پور کہاں ہے؟ کوشش بسیار کے باوجود اس کی جغرافیائی حدود کا علم نہیں ہو سکا۔

(۹۹) شیخ محمد قریشی، صالح پور کے رہنے والے تھے۔ انھیں خواجہ نارودالہ سے نہایت عقیدت اور محبت تھی۔ ایک بار جب خواجہ صاحب عازم مہار شریف تھے، تو رات ان کے ہاں قیام فرمایا۔

(۱۰۰) مولوی نور احمد نوشہرہ [ضلع راجن پور] کے باشندے تھے، لیکن خیر الاذکار سے اس کی تعیین نہیں ہوتی کہ وہ نوشہرہ شرقی کے متوطن تھے یا نوشہرہ غربی کے؟ نوشہرہ شرقی، نارودالہ کے قریب، فاضل پور سے دس کلومیٹر مشرق کی طرف واقع ہے۔ یہاں معروف بزرگ محمد شاہ صاحب کا مزار ہے، جب کہ نوشہرہ غربی جام پور سے تقریباً تیس کلومیٹر مغرب کی طرف ہے۔

(۱۰۱) حافظ یار محمد ساکن داد دجال، قبلہ عالم کے مرید اور خلیفہ تھے۔ قاضی محمد عمر حکیم نے خلاصۃ الفوائد میں ان سے قبلہ عالم کا ایک ملفوظ بھی روایت کیا ہے۔

(۱۰۲) الحصن الحصین امام محمد بن الجزری [م ۸۳۳ھ] کا مرتبہ مجموعہ اذکار وادعیہ ہے۔
 خود مرتب نے بھی مفتاح الحصن الحصین کے نام سے اس کی شرح لکھی۔ ملا علی قاری نے
 الحوز الشمین کے عنوان سے اس پر حاشیہ آرائی کی۔ بعد ازاں اس مجموعے کے کئی حاشیے لکھے
 گئے۔ دیگر حاشیہ نگاروں میں: مولوی عبدالحی، مولوی محمد خلیق، نواب قطب الدین، مولوی محمد احسن
 نانوتوی اور شاہ ظہیر احمد شہسوانی کے نام مشہور ہیں۔ [ماخوذ از: حصن حصین: امام محمد مولا نامہ عاشق
 الہی بلند شہری: لاہور، خزانہ علم وادب: بس۔ ن: ۲۱ تا ۵۱] مؤلف خیر الاذکار کے پیش نظر
 حصن حصین کا کون سا حاشیہ رہا ہے، معلوم نہیں ہو سکتا، کیوں کہ آج، قدیم کتابیں حاشیہ
 نگاروں اور شارحین کے ناموں سے پہچانی جاتی ہیں، محض محشی کتاب کا نام لکھ دینے سے کتاب کے
 مؤلف تک رسائی ممکن نہیں ہو سکتی۔

(۱۰۳) یہ واقعہ گلشنِ ابرار کے ص ۲۱۳-۲۱۴ پر نقل ہوا۔ اس کا اردو ترجمہ عالم فقیری کی
 کتاب اولیائے پاکستان [جلد دوم] کے ص ۱۴۳ اور ۱۴۵ پر آیا ہے۔

(۱۰۴) حاصل پور شرقی، بہاول پور کے قریب ہے۔

(۱۰۵) کھلوار، کھلوار بہاول پور کا ایک قصبہ ہے۔

(۱۰۶) کوٹلہ مغلان، جام پور سے جنوب مشرق کی طرف تقریباً ۱۰ کلومیٹر کے فاصلے پر ہے۔

(۱۰۷) میاں محمد جونیہ، خواجہ نارووالہ کے مرید اور خادم خاص تھے۔ وہ اپنے شیخ کے وصال

کے بعد مدت تک ان کے مزار مبارک پر مجاور رہے۔ وہیں زندگی کے بقیہ ایام گزارے اور حاجی

پور ہی میں پیچیدہ خاک ہوئے۔

(۱۰۸) سید شاہ محمد ساکن قریہ حاجی محمد اکرم ڈہا، خواجہ نارووالہ کے دامن گرفتہ تھے۔

(۱۰۹) حافظ محمد اسماعیل، خواجہ نارووالہ کے استاد تھے۔ ایک دفعہ جب حضرت نارووالہ عازم

ملتان تھے، تو دو تین دن قریہ حاجی محمد اکرم ڈہا میں ان کے ہاں مہمان رہے۔ خیر الاذکار کے

مؤلف نے انھیں عمدة العلماء اور زبدة الصلحاء کے القابات سے یاد کیا ہے۔

(۱۱۰) حافظ محمد، خواجہ نارووالہ کے اکلوتے فرزند ارجمند تھے۔ انھیں قبۃ عالم سے بیعت کا شرف حاصل تھا۔ خواجہ صاحب کی وفات کے بعد ان کے جانشین مقرر ہوئے۔ حاجی پور میں خواجہ نارووالہ کے مزار کے ساتھ ان کا مزار ہے۔

(۱۱۱) یہ واقعہ گلشن ابرار کے ص ۲۰۷ پر نقل ہوا۔ اس کا اردو ترجمہ اولیائے پاکستان [جلد دوم] میں شامل ہے۔ رک: ص ۱۴۲

(۱۱۲) یہ واقعہ گلشن ابرار کے ص ۲۰۷-۲۰۸ اور مناقب المحبوبین کے ص ۱۰۹ پر مذکور ہے۔

(۱۱۳) خواجہ نور الصمد، قبلۃ عالم کے بڑے صاحبزادے اور جانشین تھے۔ انھیں قوم مہاراں کے افراد نے شہید کر دیا۔ ..... رک: معجزینِ چشت [مولوی امام بخش مہاروی]، مناقب المحبوبین [حاجی نجم الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]، تاریخ مشائخ چشت [پروفیسر خلیق احمد نظامی]

(۱۱۴) یہ واقعہ مناقب المحبوبین کے ص ۱۰۹ پر نقل ہوا۔

(۱۱۵) یہ واقعہ گلشن ابرار کے ص ۲۰۸-۲۰۹ اور مناقب المحبوبین کے ص ۱۱۰ پر نقل ہوا۔ اس کا اردو ترجمہ اولیائے پاکستان [جلد دوم] کے ص ۱۴۷ پر آیا ہے۔

(۱۱۶) صحیح مسلم کے جامع امام مسلم بن حجاج قشیری [م ۲۶۱ھ] ہیں۔ یہ مجموعہ احادیث محدثین کے حلقوں میں بہت اہمیت کا حامل رہا ہے اور آج بھی ہے۔ اس میں بارہ ہزار احادیث مبارکہ شامل ہیں۔

(۱۱۷) غیر الاذکار کے دیگر نسخوں میں میاں محمد جوئیہ کے بجائے میاں جان محمد کا نام آیا ہے اور یہی درست معلوم ہوتا ہے، کیوں کہ میاں محمد جوئیہ کو خواجہ نارووالہ سے جو عقیدت اور ارادت

تھی، اس کا تقاضا ہے کہ وہ اس کا خیانت میں ملوث نہ رہے ہوں گے۔

(۱۱۸) یہاں بھی خیرالاذکار کے دیگر نسخوں میں جان محمد کا نام آیا ہے۔

(۱۱۹) اس واقعے کا خلاصہ گلشنِ ابرار کے ص ۲۰۹-۲۱۰ پر آیا ہے۔ اس واقعے کا اردو

ترجمہ دیکھیے: اولیائے پاکستان [جلد دوم]: ص ۱۳۷-۱۳۸

(۱۲۰) میاں یار محمد پچار، خواجہ نارودالہ کے مرید تھے۔ وہ حاجی پور کے رہنے والے تھے۔

اکثر و بیشتر وہ خواجہ صاحب کی خدمتِ اقدس میں حاضر رہتے اور آفتابہ برداری کی خدمت انجام دیتے تھے۔

(۱۲۱) اس واقعے کا خلاصہ گلشنِ ابرار کے ص ۲۱۰-۲۱۲ اور مناقب المحبوبین کے

ص ۲۱۰-۱۱۱ پر مذکور ہے۔ عالم فہری نے اس واقعے کا ترجمہ کتاب اولیائے پاکستان [جلد دوم] کے ص ۱۳۲-۱۳۳ میں شامل کیا ہے۔

(۱۲۲) میاں محمد دہکانہ، خواجہ نارودالہ کے دربار گوہر بار میں قوال تھے۔

(۱۲۳) میاں محمد راجن پور کے رہائشی اور خواجہ نارودالہ کے مرید تھے۔ وہ عوام الناس میں اُن

حب کے نام سے مشہور تھے۔

(۱۲۴) یہ واقعہ گلشنِ ابرار کے ص ۲۱۲-۲۱۳ اور مناقب المحبوبین کے ص ۱۱۱ پر نقل ہوا۔

(۱۲۵) میاں محمد بری، قبلہ عالم کے مرید اور خواجہ نارودالہ کے خادمِ خاص تھے۔ جب شاہ فخر

دہلوی کے ایما پر خواجہ صاحب، بیعت کے لیے قبلہ عالم کی خدمت بابرکت میں مہار شریف گئے، تو محمد

بری ان کے ہمراہ تھے۔ وہ زندگی بھر خواجہ صاحب کی خدمتِ اقدس میں رہے۔

(۱۲۶) حافظ کبھی علم حدیث میں مہارت تامہ رکھتے تھے۔ وہ شیخ واہن کے متوطن تھے۔ بصارت

سے محروم تھے، لیکن علم حدیث کی برکت سے ان کا سینہ انوار الہی کا خزینہ تھا۔ وہ صاحب بصیرت

بزرگ تھے۔

(۱۲۷) مولوی محمد اکرم راجن پور کے رہنے والے تھے۔ انہیں قبلہ عالم سے بیعت کا شرف حاصل تھا۔ وہ علوم دینیہ میں مہارت تامہ رکھتے تھے۔

(۱۲۸) قاضی درویش محمد کے بارے میں کچھ معلوم نہیں ہو سکا کہ وہ کون تھے؟ البتہ جن بزرگوں کا ساتھ ان کا ذکر آیا ہے، اس سے معلوم ہوتا ہے کہ وہ صاحب علم و فضل تھے۔

(۱۲۹) وقایہ تاج الشریعہ محمود بن احمد بن عبید اللہ کی تصنیف ہے۔ یہ کتاب اور اس کی شروح درس نظامی کے نصاب کا حصہ رہی ہیں۔ تاج الشریعہ نے ۷۸۱ھ میں وفات پائی۔

(۱۳۰) میاں عبدالغفور، حافظ یحییٰ ناینا کے فرزند ارجمند تھے۔ وہ شیخ وامن میں اقامت پذیر تھے۔

(۱۳۱) مولوی علی محمد جیوسیت پور میں رہائش پذیر تھے۔ وہ علوم دینیہ میں مہارت رکھتے تھے اور درس و تدریس سے وابستہ تھے۔

(۱۳۲) محمد اکرم نام کی دو شخصیات قبلہ عالم کے حلقہ ارادت میں شامل تھیں۔ ان میں سے ایک کا تعلق راجن پور اور دوسرے کا تعلق سمینہ [ڈیرہ غازی خان] سے تھا۔ مؤخر الذکر قبلہ عالم کے خلیفہ بھی تھے۔ خیر الذکار کے متن سے یہاں ظاہر نہیں ہوتا کہ ان دو میں سے یہاں کون سے بزرگ مراد ہیں؟

(۱۳۳) یہ واقعہ براہ راست مؤلف خیر الذکار کا اپنا شنیدہ نہیں، بلکہ یہ میاں محمد بری کی وساطت سے ان تک پہنچا لگتا ہے کہ میاں محمد بری کو اس کی سماعت میں سہوا اور وہ اس واقعے کے مالہ و ماعلیہ کو پوری طرح سمجھ نہیں پائے، یا جب انہوں نے اسے بیان کیا، تو اس کو سنے ہوئے خاصا وقت گزر چکا تھا، یا پھر مؤلف نے کافی مدت بعد محض یادداشت کی بنیاد پر اس کی ترقیم کی۔ بہر حال جو بھی معاملہ رہا ہو، یہ واقعہ معنوی اعتبار سے اضطراب آشنا ہے، کیوں کہ اس کا تمام تر فکری اظہار یہ سلسلہ چشتیہ کے مزاج کے خلاف ہے۔ اس سلسلے کے وابستگان، بزرگوں کے احوال و مناقب میں کمی بیشی، یا ان کے مقامات کی تعیین میں کبھی سرگرم کار نہیں رہے۔ واللہ اعلم

(۱۳۴) میاں صالح محمد، خواجہ نارودالہ کے والد گرامی تھے۔ وہ بھی صاحب کشف و کرامت بزرگ تھے۔ ان کا مزار مقدس حاجی پور میں ہے۔

(۱۳۵) خواجہ نارودالہ نہایت کامل و اکمل اور صاحب عرفان و یقین بزرگ تھے۔ قبلہ عالم نے انہیں سب سے پہلے خلافت سے لوازا۔ وہ ان کے حال پر بہت کرم فرماتے تھے، لیکن مؤلف خیر الاذکار اپنے رسالے میں پیر و مرشد کے کرم اور مہربانی کی عجیب توجیہ کرتے ہیں۔ جہاں شیخ کی توجہ اور شفقت کا اثبات ہونا چاہیے، وہاں ان کے نزدیک: ایسا ہر واقعہ ترجیح مرید پر منتج ہوتا ہے۔ مولوی خدا بخش چوہان نے اپنے مکتوبہ نسخے میں اس مقام پر کچھ حاشیہ آرائی کی ہے، جو ہدیہ قارئین ہے: این تقریر مصنفہ بر جہت عقیدت و ارادت [کذا]، بلکہ فی نفس الامر مخدوش است۔ ازان کہ اولاً سوی ادب است در حق ہر دو شیخین و ثانیاً آنکہ: ہر نعمت و واردات [کذا] کہ بر مرید عطای شود بہ واسطہ پیر و تربیت وی است، نہ بذات مرید۔ پس ترجیح مرید بر پیر چگونہ صورت بند؟ این سخن حضرت قبلہ عالم بمقتضای من تواضع اللہ و رفع اللہ قدرت موجب ترقی قبلہ عالم است و از خواص سالک است کہ چنان از کدورت نفسانی پاک شود کہ خود را از ہمہ عام و خاص فروتر پندار و علی تقدیر تسلیم حضرت قبلہ عالم کہ بیان قدر و منزلت خلیفہ خود بیان فرمودہ اند۔ ازین لازم نمی آید کہ قدر و منزلت حضرت قبلہ عالم در ادنیٰ درجہ از است، بلکہ ضمناً علو قدر و منزلت حضرت قبلہ عالم ازین سخن ہویدا است، چرا کہ چون خلیفہ شیخ را چنین مرتبہ عالی باشد۔ لکیف شیخ فلان الفرع تابع الاصل ولا عکس فافہم ○ لکاتبہ سلمہ اللہ تعالیٰ

(۱۳۶) یہ واقعہ گلشن ابرار کے ص ۲۲۰-۲۲۱ اور مناقب المحبوبین کے ص ۱۱۱ پر نقل ہوا۔

(۱۳۷) حافظ محمد جمال ملتان، قبلہ عالم کے خلیفہ اجل تھے۔ انہوں نے ۱۲۲۶ھ کو رحلت فرمائی اور ملتان میں سپرد خاک ہوئے۔ ..... رک: مناقب المحبوبین [حاجی نجم الدین]، تکملہ

سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]، مخزنِ چشت [مولوی امام بخش مہاروی]، انوارِ جمالیہ [نشی غلام حسن شہید]، اسرار الکمالیہ [زاہد شاہ]، فضائلِ رضیہ [مولوی عبدالعزیز پڑھیاری]، تاریخ مشائخ چشت [پروفیسر خلیق احمد نظامی]

(۱۳۸) لوائح مولانا جامی کی تصنیف ہے۔ اس کا موضوع عشق و عرفان ہے۔ محمد حسین تبسبی کی مرتبہ لوائح تہران سے ۱۳۴۲ھ ش میں شائع ہوئی۔ ای ایچ ون فیلڈ اور مرزا محمد قزوینی نے اس کا جو انگریزی ترجمہ کیا تھا، وہ ۱۹۷۸ء میں لاہور سے اشاعت پذیر ہوا۔

(۱۳۹) سواء السبیل شاہ کلیم اللہ جہاں آبادی کی تصنیفِ لطیف ہے۔

(۱۴۰) تسنیم شاہ کلیم اللہ جہاں آبادی کی تصنیفِ لطیف ہے۔ قاضی عاقل محمد کے مرید اور خلیفہ مولوی عبداللہ نے تسنیم کے عنوان سے اس کی شرح لکھی۔

(۱۴۱) یہ واقعہ مناقب المحبوبین کے ص ۱۱۱-۱۱۲ پر مذکور ہے۔

(۱۴۲) شاہ احمد یار، قبلہ عالم خوجہ نور محمد مہاروی کے مرید تھے۔

(۱۴۳) مولوی عزیز اللہ جنجن، خوجہ نارووالہ کے مرید تھے۔

(۱۴۴) مخدوم حامد گنج بخش اوج حبر کہ کے صاحبِ علم و عرفان بزرگ تھے۔ ان کا اصل نام سید حسن بخش تھا۔ اوج میں بہاول خان ثانی سے ان کا معرکہ ہوا۔ مخدوم صاحب سندھ کی طرف ہجرت کر گئے۔ وہیں ۱۲۴۱ھ میں گھوٹکی کے مقام پر انتقال فرمایا۔

(۱۴۵) نواب بہاول خان ثانی مراد ہیں، جو اپنے چچا امیر محمد مبارک کی وفات کے بعد وائسی ریاست مقرر ہوئے۔ اصل نام جعفر خان تھا۔ ۱۲۴۳ھ میں وفات پائی۔

(۱۴۶) اسلام خان کورائی اپنے علاقے کی صاحبِ حیثیت شخصیت تھے۔ جب مخدوم حامد گنج بخش، بہاول خان سے معرکہ آرائی میں پسپا ہو کر جنوب کی طرف روانہ ہوئے، تو انھوں نے ایک رات اسلام خان کے ہاں قیام کیا۔ وہیں مولوی عزیز اللہ جنجن سے ملاقات ہوئی اور انھیں ایک محفلِ سماع

میں خواجہ نارودوالہ پرواردیو نے والی روحانی کیفیت کا واقعہ سنایا۔

(۱۴۷) مخدوم ناصر الدین کلاں، قبلہ عالم خواجہ نور محمد مہاروی کے مرید تھے۔

(۱۴۸) اس کا خلاصہ گلشن ابرو میں ص ۲۰۵-۲۰۶ اور مناقب المحبوبین میں ص ۱۱۳ پر مذکور ہے۔

(۱۴۹) مختلف تذکرہ نگاروں [مثلاً: امام بخش مہاروی، مخزنِ چشت، ص ۲۸۱] نے حافظ محمد

سلطان پوری اور خواجہ نارودوالہ کو ہم درس لکھا ہے، حالاں کہ یہ درست نہیں۔ قدیم تراخذ خیر الاذکار

ہے۔ اس کے مؤلف نے حافظ صاحب کو خواجہ نارودوالہ کا شاگرد لکھا ہے اور یہی قرین صواب ہے۔

(۱۵۰) مثنوی معنوی فارسی ادبیات کا شاہکار ہے۔ مولانا روم نے اس میں تمثیل اور

علامت کے پیرائے میں متصوفانہ تجربات و مشاہدات کو اس طرح تخلیقی جمالیات سے مزین کیا ہے

کہ مابعد کے تمام متصوفین اور تخلیق کار اس کی روحانی خیال اور حسن آہنگ کی جلوہ گری میں محو رہے

اور آج بھی ہیں۔

(۱۵۱) خیر پور ٹامیوالی بہاول پور کا ایک مشہور قصبہ ہے۔ یہاں سلسلہ چشتیہ کے معروف

بزرگ خواجہ خدابخش کا مزار ہے انوار مرعج خلافت ہے۔

(۱۵۲) یہ پورا واقعہ مناقب المحبوبین کے ص ۱۰۶-۱۰۷ اور مخزنِ چشت کے

ص ۳۸۲-۳۸۳ پر آیا ہے۔ عالم فخری نے اس واقعے کا ترجمہ اپنی کتاب اولیائے پاکستان کی

جلد دوم کے ص ۱۳۹-۱۴۰ پر کیا ہے۔

(۱۵۳) یہ واقعہ مناقب المحبوبین کے ص ۱۰۷ اور مخزنِ چشت کے ص ۳۷۰ پر نقل ہوا۔

(۱۵۴) یہ واقعہ مناقب المحبوبین کے ص ۱۰۷ اور ۱۱۶ پر دوبار آیا ہے۔

(۱۵۵) قدیم زمانے میں بہاول پور، چشتیاں اور مظفر گڑھ کا کچھ علاقہ کچھی کے نام سے موسوم

رہا ہے۔ اسے طرفین (Directions) کے اعتبار سے شرقی، غربی، شمالی اور جنوبی میں منقسم کیا

جاتا ہے۔ چشتیاں شریف کچھی شرقی کی حدود میں واقع ہے۔

(۱۵۶) کوڑا خان بکڑا بقول مولوی محمد گھلوی: خواجہ نارووالہ کے مرید تھے اور ان کی بارگاہِ تقدس مآب میں حسن اعتقاد اور اخلاص رکھتے تھے، جب کہ مولوی امام بخش مہاروی نے گگلشن ابرار میں لکھا ہے کہ: ”کوڑا خان بکڑا کہ از غلامان حضرت قبلہ عالم دُضی اللہ تعالیٰ عنہ بودو بحضرت خلیفہ صاحب اخلاص واعتقادِ راسخ داشت“۔ [ص ۲۱۴]

(۱۵۷) میاں محمد فاضل بھٹہ، بخدائی کے نام سے مشہور تھے۔

(۱۵۸) رشحات سے رشحاتِ عین الفنون مطولات مراد ہے۔

(۱۵۹) یہ واقعہ گگلشن ابرار کے ص ۱۲۱ اور ۲۱۵ پر مذکور ہے۔ اس واقعے کا ترجمہ اولیائے پاکستان [جلد دوم] میں شامل ہے۔ رک: ص ۱۳۳-۱۳۴

(۱۶۰) غنہ قسمانی بہاول پور کے قریب واقع ہے۔

(۱۶۱) خواجہ محکم دین سیرانی لاہور میں قبلہ عالم خواجہ نور محمد مہاروی کے ہم درس رہے۔ ان کے والد کا نام حافظ محمد عارف بن حافظ محمود تھا۔ وہ گوگیرہ [ضلع ساہیوال] کے متوطن تھے۔ اپنے چچا زاد بھائی عبدالخالق اویسی کے مرید اور خلیفہ تھے۔ ۱۱۹۷ھ میں رانی ملک عدم ہوئے۔ لطائف سیر یہ ان کے احوال و آثار کا قدیم ماخذ ہے۔

(۱۶۲) اولیائے بہاول پور کے مصنف مسعود حسن شہاب نے لطائف سیر یہ کے حوالے سے میاں محکم دین سیرانی کے وصال کا حیرت انگیز واقعہ لکھا ہے: ”انتقال سے کچھ عرصہ قبل آپ خراسان کے ارادے سے روانہ ہوئے۔ ابھی تلیری کے مقام تک پہنچے تھے کہ منزل سفر تبدیل کر کے جنوب کی طرف چل دیے اور کجی میں پہنچ کر ایک درخت کے نیچے محو استراحت ہوئے۔ یہاں سے کاٹھیاوار کا رخ کیا اور داہر جی پہنچے۔ جہاں آپ کے مریدوں اور معتقدوں کی کافی تعداد تھی۔ کئی دن تک اس علاقے کی سیاحت کے بعد آپ نے ربیع الآخر ۱۱۹۷ھ کے شروع میں مراجعتِ وطن کا ارادہ کیا۔ معتقدین کو جب آپ کے اس ارادے کا پتا چلا، تو انھوں نے اس خیال

سے کہ اگر آپ بعد وفات کا ٹھیاوار کے علاقے میں دفن ہوں، تو وہ دور دراز کی مسافت سے بچ جائیں گے۔ آپ کو وہیں ہلاک کرنے کا فیصلہ کیا۔ اس پروگرام کے تحت حافظ محمد کوکی نے جو آپ کے مریدوں میں سے تھا۔ ایک شب اپنے ہاں قیام اور دعوت طعام کی استدعا کی۔ آپ نے یہ درخواست قبول فرمائی۔ رات کو جو کھانا آپ کی خدمت میں پیش کیا، اس میں زہر گھلا ہوا تھا۔ چنانچہ ادھر نوالہ حلق سے نیچے اترا، ادھر زہر نے اپنا کام کیا۔ جب وقت اخیر آیا، تو آپ نے نصیحت کی کہ حافظ محمد کوکی کو کسی قسم کا آزار نہ پہنچایا جائے۔ کسی جگہ ایک گڑھا کھود کر نعش دفن کر دینا۔ دس روپے حافظ کوکی کو اپنی گرہ سے دے کر کہا کہ: پانچ روپے میرے کفن پر صرف کرنا اور پانچ روپے خیرات کر دینا۔ جب روح نفسِ عنصری سے پرواز کر رہی تھی، تو آپ کے سینے سے ہو ہو کی آواز نکل رہی تھی۔ نمازِ جنازہ میں شہر کے کثیر لوگوں نے شرکت کی۔ آدھی رات کے قریب ۶ ربیع الاول ۱۱۹۷ھ کو سپردِ خاک کر دیے گئے۔

اگرچہ حافظ کوکی نہ چاہتا تھا، لیکن ابوطالب اور شیخ نقو (مریدان) نے آپ کی وفات کی اطلاع بذریعہ مراسلہ بہاولپور بھیج دی۔ مراسلہ تقریباً ۱۶ ماہ بعد شوال کے مہینے میں بہاولپور پہنچا۔ اطلاع ملتے ہی صاحبزادہ میاں اولیس بخش اور حاجی محمد اعظم اٹھوال داہرجی بندر روانہ ہو گئے۔ ادھر بہڑی شریف کے اعزاء پہلے بہاولپور آئے اور یہاں سے داہرجی روانہ ہوئے۔ جب یہ جماعت داہرجی بندر پہنچی، تو صفر کی ۵ تاریخ تھی۔ تقریباً بیس دن اس حجت میں گزر گئے کہ آپ کا تابوت بہاولپور لے جایا جائے، یا وہیں رہنے دیا جائے۔ آخر ۲۵ صفر کو آپ کی نعش قبر سے نکالی گئی، جو اس وقت تک صحیح و سالم تھی۔ دور دراز کی مسافت طے کر کے آپ کے اعزاء جنازہ لے کر بہاولپور پہنچے اور گوٹھ بخشا قسمانی کے جنوب میں پانچ کوس کے قاصطے پر گوٹھ جیا پوتی داد پوترہ میں آپ کا مرقہ تیار کیا گیا۔ "اولیائے بہاول پور: مسعود حسن شہاب: بہاول پور، اردو اکیڈمی: بار

(۱۶۳) میاں محکم دین سیرانی کو جس گوشہ میں دفن کیا گیا، آج کل وہ خانقاہ شریف کے نام سے مشہور ہے۔ [ماخوذ از: اولیائے بہاول پور: ص ۲۷۱]

(۱۶۴) مولوی محمد حسین چتر، قبلہ عالم کے مرید اور خلیفہ تھے۔ ان کا گاؤں بہاول پور شہر کے قریب واقع ہے۔

(۱۶۵) دیوانہ حافظ مرتبہ محمد رحمت اللہ رحمہ اللہ لاہور، شیخ مبارک علی: ص ۸۸

(۱۶۶) حافظ یوسف، سلطان پور میں رہائش پذیر تھے۔ انھوں نے حافظ محمد سلطان پوری [خلیفہ شاہ فخر جہاں] کے جسدِ اقدس کو غسل دیا تھا۔

(۱۶۷) یہ شعر مولانا نظام الدین نظامی گنجوی کے سکندر نامے کا ہے۔

(۱۶۸) خواجہ نارودوالہ نے مرگ و حیات کے مابین جو فرق بیان فرمایا، اس کا خلاصہ مناقب المحبوبین کے ص ۱۱۵ پر مذکور ہے۔

(۱۶۹) حافظ محمد سلطان پوری کے صاحبزادے میاں محمد مسعود کی طرف اشارہ ہے، جن کے پاس حافظ صاحب کی تعزیت کے لیے خواجہ صاحب نارودوالہ تشریف فرما ہوئے تھے۔

(۱۷۰) خیر پور سادات، علی پور [ضلع مظفر گڑھ] سے جنوب کی طرف سات میل کے فاصلے پر واقع ہے۔ دریائے سندھ اور چناب سے بھی اس کا فاصلہ اتنا ہی ہے۔ پرانے زمانے میں یہ قصبہ بہت اہم رہا ہے۔ ۱۸۴۳ء میں اسے میونسپل کمیٹی کا درجہ ملا اور ۱۹۰۹ء تک اس کی یہ حیثیت برقرار رہی۔ [ماخوذ از: ضلع مظفر گڑھ.... تاریخ، ثقافت و ادب: سجاد حیدر

پرویز: لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ: مئی ۱۹۹۹ء، ص ۸۶]

(۱۷۱) خیرالادکار نسخہٴ اجل اور نسخہٴ پنجاب یونیورسٹی میں یہ واقعہ یوں آیا ہے: ”شخص

بعد از نمازِ عشاء کہ مالش اہم مبارک ایشان میکرد و خود دراز خفته بودند۔ ناگاہ یک انگشت پای مبارک را بدست گرفته کشد۔ خود بدولت پای را بخود کشیدند و بیان فرمودند کہ: فرقتہٴ اصحاب انگشتان

دست و پای مکروہ است.....“۔

(۱۷۲) اس مسئلے کی تلخیص مناقب المحبوبین کے ص ۱۱۵ پر مرقوم ہے۔

(۱۷۳) قریہ رستم بلوچ، سلطان پور (ضلع مظفر گڑھ) کے قریب ایک قصبہ ہے۔ اس میں خواجہ نارووالہ کے بہت سے عقیدت گزار رہائش پذیر تھے۔ جب خواجہ صاحب موصوف سلطان پور میں حافظ محمد کی تعزیت کے لیے گئے، تو ایک رات اس بستی میں قیام فرما ہوئے۔

(۱۷۴) حافظ محمد اور حافظ نور محمد دونوں بھائی خواجہ صاحب نارووالہ کے عقیدت گزار تھے۔ وہ سلطان پور کے متوطن تھے۔ جب خواجہ صاحب سلطان پور میں حافظ محمد سلطان پوری کی تعزیت کے سلسلے میں جلوہ فرما ہوئے، تو انھوں نے خواجہ صاحب اور ان کے رفقا کے لیے دعوت کا اہتمام کیا تھا۔

(۱۷۵) میاں خضر سندھی، خواجہ نارووالہ کے مرید اور خیر الاذکار کے مؤلف کے عزیز دوست تھے۔

(۱۷۶) میاں عبدالکریم، قازی خان کورائی داد پوترہ کے ملازم تھے۔ جب خواجہ نارووالہ حاجی پور سے سلطان پور کے لیے عازم سفر ہوئے، تو میاں صاحب بھی ان کے ہمراہ تھے۔ وہ سلطان پور تک ان کے ساتھ گئے اور حافظ محمد کے مزار فیض آثار کی زیارت سے مشرف ہوئے۔

(۱۷۷) قریہ رمانیاں، گڑھی اختیار خان (ضلع رحیم یار خان) کے قریب ایک چھوٹا سا قصبہ ہے۔

(۱۷۸) خیر الاذکار کے دیگر نسخوں کے علاوہ مناقب المحبوبین اور گلشن ابرار میں مولوی صاحب کا نام مولوی احمدی واعظ آیا ہے۔

(۱۷۹) حاجی محمد اکرم، قبلہ عالم کے مرید تھے۔

(۱۸۰) حافظ احمد، حافظ اسماعیل جیو کے صاحبزادے اور جید عالم تھے۔

(۱۸۱) میاں محمد فاضل ایک جنونی شخص تھا۔ وہ کسی بھی سلسلے میں کسی صاحب ارشاد سے بیعت نہ تھا، لیکن اپنے ہمیں صاحب عرفان اور صاحب کمال جانتا تھا۔ کتنے ہی لوگ اس کے حلقہ ارادت میں شامل تھے۔ خیر الاذکار میں اس کی کرشمہ سازی کا ایک واقعہ نقل ہوا، جس کی بدولت اسے شیخ نرائی کے لقب سے موسوم کیا گیا ہے۔

(۱۸۲) صحت بیعت اور خلافت کا فائدہ خلاصے کی صورت میں مناقب المحبوبین کے مؤلف نے خیر الاذکار کے حوالے سے اپنی کتاب کے ص ۱۱۵ پر ارقام فرمایا۔

(۱۸۳) نواب صاحب کی یہ رائے گلشن ابرار کے ص ۱۹۶ اور مناقب فخریہ کے ص ۲۹ پر بھی نقل ہوئی۔

(۱۸۴) یوسف: ۳۱

(۱۸۵) مولانا فخر الدین محمد دہلوی کا یہ قول جیل مناقب المحبوبین کے ص ۱۱۳ اور گلشن ابرار کے ص ۱۹۶ پر نقل ہوا۔

(۱۸۶) میاں غلام محمد علی پور تاجر کے رہنے والے تھے۔ خواجہ نارودالہ جب کبھی اس علاقے میں جلوہ گر ہوتے، تو میاں صاحب موصوف سے مشنوی معنوی میں مذکور صدر جہاں کا قصہ ضرور سنتے۔

(۱۸۷) علی پور آج کل مظفر گڑھ کی ایک تحصیل ہے۔ یہ مظفر گڑھ شہر سے ۵۱ میل جنوب کی طرف واقع ہے۔ دریائے چناب سے اس کا فاصلہ ۶ میل اور دریائے سندھ سے ۱۵ میل ہے۔ سجاد حیدر پرویز رقم طراز ہیں کہ: ”علی پور آج نہراں دے مخدوماں دی حکومت رہ گئی۔ ۱۹۰۷ء وچ نواب بہاولپور نے اتھاں قبضہ کر گھدا۔ ۱۸۳۷ء وچ ٹاؤن کمیٹی بنی۔ پنجاب دے نیچے دریا جتھاں کھٹے تھیں دے ہن، اتھوں (پنجند) چھی ست میل دور علی پور واقع ہے۔“ [ضلع مظفر گڑھ۔ تاریخ

ثقافت قری ادب: ص ۸۳-۸۴]

(۱۸۸) مؤلفِ خیر الاذکار نے اس قصے کے ضمن میں مثنوی کی جلد اول کا حوالہ دیا ہے،

حالاں کہ یہ قصہ جلد سوم میں مذکور ہے۔ ملاحظہ ہو قصہ مذکور: [مثنوی معنوی (دفتر سوم): اسلام

آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان: ۱۹۷۷ء، ص ۳۳۶ تا ۳۳۵]

(۱۸۹) محمد بخش، میاں محمد جوئیہ کے چھوٹے بھائی تھے۔ وہ سیت پور کے سفر میں خواجہ نارووالہ کے ہمراہ تھے۔ ان کے سامنے خواجہ صاحب کے انتقال پر طال کا واقعہ پیش آیا۔ نواب غازی الدین خان نظام نے ان کے حوالے سے خواجہ نارووالہ کے ارتحال کا واقعہ روایت کیا۔ آثار سے معلوم ہوتا ہے کہ محمد بخش، خواجہ نارووالہ کے دامنِ رحمت سے وابستہ تھے۔ خیر الاذکار مکتوبہ مولوی خدا بخش چوہان میں محمد بخش کا ذکر اس طرح آیا ہے کہ وہ نواب صاحب کے چھوٹے بھائی معلوم ہوتے ہیں: ”از نواب غازی الدین شنیدہ یاد دارم کہ وی از زبان محمد بخش برادر خود و از میاں محمد جوئیہ نقل می کرد۔“ [خیر الاذکار: برگ ۱۷۱ الف] خیر الاذکار کے دیگر تینوں نسخے اس قسم سے پاک ہیں، لہذا متن کو ان نسخوں کے تناظر میں درست کر دیا گیا ہے۔

(۱۹۰) شاہ پور، نالہ قطب واہ [ضلع راجن پور] کے قریب ایک بستی ہے۔

(۱۹۱) یہ حصہ مناقب المحبوبین کے ص ۱۱۵-۱۱۴، گلشنِ ابرار کے ص ۲۱۸ اور

منحزنِ چشت کے ص ۳۸۵ پر نقل ہوا۔ اس واقعے کا اردو ترجمہ عالمِ فقری کی کتاب اولیائے

پاکستان کی دوسری جلد کے ص ۱۳۸-۱۳۹ میں آیا ہے۔

اشاریہ

شخصیات:

اسلام خان کورائی = ۸۰

امام یوسف = ۶۳

بہاول خان داد پوترہ = ۸۰

حاجی محمد اکرم راجن پوری = ۹۶، ۷۶

حافظ احمد = ۹۶

حافظ جمال ملتان = ۸۰، ۷۹

حافظ شیرازی = ۸۷

حافظ محمد اسماعیل = ۹۶، ۶۸

حافظ محمد = ۹۳، ۷۳، ۶۸

حافظ محمد سلطان پوری [حافظ صاحب] = ۸۶، ۸۵، ۸۳، ۸۲، ۸۱، ۶۵، ۵۴، ۵۳، ۵۲، ۵۱، ۳۹، ۲۸

۹۷، ۹۵، ۹۴، ۹۲، ۹۱، ۹۰، ۸۹، ۸۸، ۸۷

حافظ نور محمد = ۹۳

حافظ یار محمد = ۶۵

حافظ یحییٰ نابینا = ۷۶

حافظ یوسف = ۹۲

خواجہ ابوالاحمد چشتی = ۵۱

خواجہ ابوالحسن چشتی = ۵۱

خواجہ ابو محمد چشتی = ۵۱

خواجہ ابو یوسف چشتی = ۵۰

خواجہ عثمان ہرولہ = ۴۹، ۴۵

خواجہ فخر الدین محمد دہلوی [حضورِ اعلیٰ، مولانا صاحب، آنحضرت] = ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶

۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹

خواجہ فرید الحق وادین گنج شکر = ۳۷، ۵۰، ۷۸، ۷۹

خواجہ قطب الدین بختیار = ۴۵، ۴۹، ۵۰

خواجہ معین الحق والدین اجمیری [خواجہ بزرگ] = ۴۰، ۴۲، ۴۵، ۴۹

خواجہ ممشاد دینوری = ۴۹

خواجہ مورد چشتی = ۵۰

خواجہ نصیر الدین چراغ = ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۵۰، ۹۳

خواجہ نظام الدین اولیاء [سلطان المشائخ] = ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۵۰، ۵۱

خواجہ نور محمد ثانی [قبلہ من، قبلہ ما] = ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۲، ۴۵، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹

خواجہ نور محمد مہاروی [قبلہ عالم، حضورِ اعلیٰ] = ۳۸، ۳۹، ۴۴، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹

خواجہ نور محمد مہاروی [قبلہ عالم، حضورِ اعلیٰ] = ۳۸، ۳۹، ۴۴، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹

خواجہ نور محمد مہاروی [قبلہ عالم، حضورِ اعلیٰ] = ۳۸، ۳۹، ۴۴، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹

خواجہ نور محمد مہاروی [قبلہ عالم، حضورِ اعلیٰ] = ۳۸، ۳۹، ۴۴، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹

۹۷، ۹۲، ۹۱، ۹۰، ۸۹

سلطان سحر = ۴۹

سید حسن = ۴۹

سید ظفر علی شاہ = ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۰

سید محمد شاہ = ۶۷

سید کائنات = ۹۰، ۸۹، ۵۷

شاہ احمد یار = ۷۹

شاہ کلیم اللہ جہاں آبادی = ۹۳، ۵۱

شاہ نظام الدین اورنگ آبادی = ۸۲، ۵۱

شیخ جمال الدین = ۵۱

شیخ حسن محمد = ۵۱

شیخ سراج الحق = ۵۱

شیخ عبدالقادر جیلانی = ۵۷

شیخ محمد قریشی = ۶۵

شیخ محمد = ۵۱

شیخ محمود = ۵۱

شیخ یحیی مدنی = ۵۱

عبدالغفور لاری = ۵۰، ۴۹

عبداللہ خان = ۴۶، ۴۳

علی بخش شاہ = ۴۲، ۴۳، ۴۰

غازی خان کورائی داد پورہ = ۹۵

غلام رسول = ۶۱

غلام محمد [میاں غلام محمد، میاں صاحب] = ۶۱، ۵۹، ۵۸، ۳۸، ۳۷

قاضی عاقل محمد = ۹۶، ۸۴، ۷۹، ۷۶، ۵۶

قاضی محمد عمر حکیم = ۶۵

قاضی نور محمد کوریجہ = ۹۶، ۸۴، ۶۳

قدوة الدین فرستادہ = ۴۹

مالی ہیر = ۴۰، ۳۹

محمد بخش = ۹۸

محمد فاضل جنونی = ۹۶

محمد [مولوی محمد گھلوی، امین بندہ، میاں محمد، امین غلام] = ۵۴، ۵۳، ۵۲، ۵۱، ۴۷، ۴۶، ۴۵، ۴۴، ۴۳

، ۹۰، ۸۹، ۸۸، ۸۷، ۸۱، ۷۹، ۸۰، ۷۸، ۷۷، ۷۳، ۷۲، ۶۹، ۶۶، ۶۵، ۶۴، ۶۳، ۶۰، ۵۹، ۵۸، ۵۶

۹۸، ۹۷، ۹۵، ۹۲

محمد سلیمان خان = ۴۷

محمد یار مہار = ۵۳

مخدوم حامد سنج بخش = ۸۰

مخدوم ناصر الدین کلاں = ۸۰

مولانا عبدالرحمن جامی = ۵۳، ۵۰، ۴۹، ۴۶

مولوی احمد دین داعظہ = ۹۶، ۵۷

مولوی عزیز اللہ ججن = ۸۰

مولوی غلام علی = ۵۴

مولوی علی محمد جیو = ۷۷

مولوی محمد اکرم جیو = ۷۷

مولوی معنوی [مولانا روم] = ۶۰، ۵۹

مولوی نور احمد = ۶۵

میاں احمد جیو = ۶۱

میاں خضر سندھی = ۹۵

میاں صالح محمد = ۷۷

میاں عبدالغفور = ۷۶

میاں عبدالکریم = ۹۵

میاں غلام محمد ناہر = ۹۸

میاں محکم دین سیرانی = ۸۸

میاں محمد بری = ۸۹، ۸۴، ۸۳، ۸۲، ۷۷، ۷۶

میاں محمد پیار = ۸۰، ۷۳

میاں محمد شریف = ۵۶

میاں محمد مسعود = ۹۴، ۵۵

میاں محمد موسیٰ والا = ۷۵، ۷۲، ۶۳

میاں محمد جوسیہ = ۹۸، ۷۵، ۷۳، ۷۲، ۷۱، ۷۰، ۶۹، ۶۸، ۶۷

میاں محمد دہکانه = ۷۵

میاں محمد فاضل بھٹہ = ۸۷

میاں محمد = ۷۵

میاں موسیٰ = ۶۱

میاں آدم جیو = ۴۰، ۳۹

میاں احمد علی = ۵۶

نواب غازی الدین = ۹۸، ۹۷، ۹۳، ۶۲، ۴۸

نورالصدیق شہید = ۷۱

اماکن:

اجیر شریف = ۴۲

اجودھن [پاک پتن] = ۵۰

اوج تبرک = ۷۳، ۵۵

اورہ = ۵۰

اوش = ۴۹

بخشہ قسانی = ۸۸

بداؤن = ۵۰

بغداد = ۴۹

بہاول پور = ۹۱، ۸۹، ۸۸

جھنگ سیال = ۴۹

حاجی پور = ۹۵، ۷۴، ۷۲، ۵۲، ۴۷، ۴۶

حاصل پور شرقی = ۶۶

خیر پور ٹامیوالی = ۸۳

خیر پور سادات = ۹۴

داؤد جال = ۶۵

دریا کے چناب = ۵۵

دریا کے سندھ = ۹۴، ۶۳، ۶۲

دہلی = ۳۹، ۴۰، ۴۲، ۵۰، ۸۲، ۸۳، ۸۵، ۸۶، ۸۸، ۹۰

ڈیری غازی خان = ۴۳

راجن پور = ۷۵

سلطان پور = ۹۲، ۹۴، ۹۵، ۹۷

سنجار = ۴۹

سنگھد = ۷۰، ۴۷

سیت پور = ۶۳، ۶۴، ۷۷، ۸۱، ۹۴، ۹۵، ۹۸

شام = ۵۱

شاہ پور = ۹۸

صالح پور = ۶۵

عراق = ۴۹

علی پور ناہر = ۹۸

فاضل پور = ۶۳، ۷۳

قریہ مولوی محمد حسین چنڈ = ۸۸

قریہ حاجی محمد اکرم ڈبا = ۶۷

قریہ رستم بلوچ = ۹۴

قریہ رمانیاں = ۹۶

قریہ کوڑا خان ہکوہ = ۵۷

کبھی شرقی = ۸۵

کوٹ مٹھن = ۸۴

کوٹلہ مظاہ = ۶۶

کوٹلہ مہر علی = ۶۴

کھلواری = ۶۶

مجمرات = ۵۱

گڑھی اختیار خان = ۹۵، ۵۷

گھلواں = ۹۲

ماورائے نہر = ۴۹

ملتان = ۷۹، ۶۸، ۳۹

موصل = ۴۹

مہار شریف = ۸۹، ۸۷، ۸۴، ۸۳، ۸۱، ۷۹، ۷۷، ۷۶، ۷۵، ۷۴، ۷۳، ۷۲، ۷۱، ۶۸، ۶۵، ۶۳، ۵۱، ۴۷، ۴۴، ۳۹

نار و والہ = ۸۴

نالہ قطب واہ = ۹۸، ۷۰، ۶۹، ۶۸، ۳۹

نوشہرہ = ۶۵

نیشاپور = ۴۹

یارے والی = ۹۳، ۹۲، ۸۴، ۸۱، ۶۳، ۶۳

کتب:

بهارستان = ۴۰

تسنیم = ۷۹

حاشیه حصن حصین = ۶۵

دیوان حافظ شیرازی = ۹۰

رشحات = ۸۷

سواء السبیل = ۷۹

شرح لمعات = ۵۳

صحیح مسلم = ۷۲

عوارف المعارف = ۵۹

غیة الطالبین = ۵۷

لوائح = ۷۹

مثنوی معنوی = ۸۳

منتخب اللغات = ۴۹

نزهة الارواح = ۵۹

وقایه = ۷۶

کتابیات

- قرآن کریم
- انتخاب گلشنِ اسرار [قلمی]: مرتب مولوی خدا بخش چوہان: ۱۲۸۸ھ
- اولیائے بہاول پور: مسعود حسن شہاب: بہاول پور، اردو اکیڈمی: ۱۹۸۹ء
- پاکستان میں فارسی ادب [جلد پنجم]: لاہور، ادارہ تحقیقات پاکستان، دانش گاہ پنجاب: اول ۱۹۹۰ء
- تاریخ مشائخِ چشت [جلد پنجم]: دہلی، ادارہ ادبیات: ۱۹۸۳ء
- تکملہ سیر الاولیاء: مولوی گل محمد احمد پوری: دہلی، رضوی پریس: ۱۳۱۲ھ
- حصن حصین: امام محمد مولا نا محمد عاشق الہی بلند شہری: لاہور، خزینہ علم و ادب: س-ن
- خلاصۃ الفوائد: قاضی محمد عمر حکیم: مکتوبہ مولوی خدا بخش چوہان: ۱۲۸۸ھ
- غیر الاذکار: مولوی محمد گھلوی: مکتوبہ مولوی خدا بخش چوہان: ۱۲۸۸ھ: مملوکہ مولوی محمد رمضان معینی
- فضل بن محمد صدیق ادرا: ۱۳۰۷ھ: مملوکہ مولوی محمد رمضان معینی
- مکتوبہ احمد یار بن محمد امین گھلوی: س-ن: مملوکہ پیرا جمل چشتی
- نامعلوم: ۱۲۹۲ھ: مملوکہ پنجاب یونیورسٹی، لاہور
- دیوانِ حافظ: مرتب محمد رحمت اللہ رحمد: لاہور، شیخ مبارک علی: س-ن
- رسالہ معرباتِ رشیدی: ڈاکٹر عبدالستار صدیقی رڈاکٹر مظہر محمود شیرانی: کراچی، ادارہ یادگارِ غالب: اول ۲۰۰۳ء
- شرح تحفۃ النصائح: مولوی محمد گھلوی: لاہور، مطبع محمد: ۱۸۸۲ء

- شرح جامع مثنوی معنوی: کریم زمانی: تہران، انتشارات اطلاعات
میرداد: ۱۳۷۸ھ
- ضلع مظفر گڑھ..... تاریخ، ثقافت و ادب: سجاد حیدر پرویز: لاہور، پاکستان
پنجابی ادبی بورڈ: مئی ۱۹۹۹ء
- علمائے احناف کے حیرت انگیز واقعات [جلد دوم]: مولانا عبدالقیوم
حقانی: اکوڑہ خٹک، موٹر المصنفین: مئی ۱۹۸۹ء
- غنیۃ الطالبین: مترجمہ مولانا راغب رحمانی دہلوی: کراچی، نفیس اکیڈمی: ۱۹۸۹ء
- گلشن ابرار [قلمی]: مولوی امام بخش مہاروی: مملوکہ پیرا جمل چشتی، چشتیاں شریف
- مثنوی معنوی: نکلسن: تہران، نشر انتشارات گلی: ۱۳۷۱ھ
- مثنوی معنوی [دختر سوم]: اسلام آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و
پاکستان: ۱۹۷۷ء
- مخزنِ چشت [قلمی]: مولوی امام بخش مہاروی: مملوکہ پیرا جمل چشتی، چشتیاں
شریف
- مناقب المحبوبین: حاجی نجم الدین: لاہور، مطبع محمدی: ۱۳۱۲ھ
- دریافت: مجلہ شعبہ اردو نیشنل یونیورسٹی آف ماڈرن لینگویجز، اسلام آباد: شمارہ ۹
- مکتوب رانا غلام یسین بنام راقم الحروف: ۲۳-۲۴ اپریل ۲۰۱۰ء

